

**УРАХУВАННЯ ДЕСТРУКЦІЙ СІМЕЙНИХ
СТОСУНКІВ У КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ
ПСИХОЛОГА З ОСОБИСТІСНОЮ
ПРОБЛЕМАТИКОЮ ЗДОБУВАЧІВ
ОСВІТИ**

Навчальний посібник

Черкаси – 2025

УДК 37.015.3+316.614.5
ТЗ6

Рекомендовано вченою радою комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради». Протокол №2 від 29 травня 2025 року

АВТОР:

Теслюк П.В., доцент кафедри педагогіки, психології та освітнього менеджменту комунального навчального закладу "Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Грибенюк Геннадій Сергійович, професор кафедри психології діяльності в особливих умовах Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, доктор психологічних наук, професор;

Брайченко Тетяна Володимирівна, методист навчально-методичного центру психологічної служби КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

ТЗ6 Теслюк П.В. Урахування деструкцій сімейних стосунків у корекційній роботі психолога з особистісною проблематикою здобувачів освіти: навчальний посібник. Черкаси: комунальний навчальний заклад «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», 2025. 112 с.

У навчальному посібнику висвітлюються психосоціальні умови розвитку дитини в сім'ї, роль батьківського виховання в становленні особистості дитини, різні варіанти порушень функціонування сімейної системи, вплив розлучення батьків на психологічне благополуччя дитини, деструктивні психологічні наслідки сімейного насильства над дітьми, необхідність врахування практичним психологом деструкцій сімейних стосунків у корекційній роботі зі здобувачами освіти.

© Черкаський обласний інститут
післядипломної освіти педагогічних
працівників, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СІМ'Я ЯК ОСЕРЕДОК ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ..	5
1.1. Психосоціальні умови розвитку дитини в сім'ї.....	5
1.2. Роль батьківського виховання в становленні особистості дитини.....	12
1.3. Порушення функціонування сімейної системи	17
1.4. Основні підходи до розуміння причин виникнення сімейного конфлікту	28
РОЗДІЛ 2. ПОРУШЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПСИХІЧНУ ТРАВМАТИЗАЦІЮ ДИТИНИ.....	32
2.1. Сім'я як джерело психічної травми дитини.....	32
2.2. Неблагополучні сім'ї та їх вплив на дитину.....	41
2.3. Насилля в сім'ї. Діти із сім'ї алкогольнозалежних батьків.....	44
2.4. Психічний стан дитини у ситуації розлучення батьків	51
РОЗДІЛ 3. УРАХУВАННЯ ДЕСТРУКЦІЙ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ У КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ ЗІ ЗДОБУВАЧАМИ ОСВІТИ	60
3.1. Зміст поняття «особистісна проблематика»	60
3.2. Дослідження тривожності дитини.....	67
3.3. Програма корекційного тренінгу з дітьми, які зазнали психічної травми.....	98
ВИСНОВКИ.....	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	110

ВСТУП

Згідно Указу Президента України № 195/2020 від 25.05.2020 «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі», наказу МОН України № 509 від 22.05.2018 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України», одним з основних завдань в діяльності психологічних служб закладів освіти є забезпечення психологічного благополуччя здобувачів освіти. Відповідно, вивчення психологічних передумов особистісної дезадаптації (проблематики) здобувачів освіти, пов'язаних, зокрема, з деструкціями сімейних стосунків, має як теоретичне, так і прикладне значення.

Сім'я є найважливішим середовищем формування та найголовнішим інститутом виховання особистості. Стосунки у батьківській сім'ї, свідком та учасником яких стає людина у дитинстві, мають визначальний вплив на все її подальше життя і позначаються на становленні свідомих та несвідомих аспектів її психіки.

Позитивні стосунки є стимулом для гармонійного розвитку. Проте відносини в сім'ї, у випадку їх деструктивності, можуть стати для дитини причиною психічної травми чи навіть психічного захворювання. Особливо травмуючими для дитини є насилля в сім'ї, алкоголізм, наркоманія, розлучення батьків.

Перелічені дисфункції сім'ї найчастіше супроводжуються ситуацією конфліктогенності, відсутністю емпатії та любові, що створює несприятливі умови для розвитку особистості та значно підвищує ризик формування особистісної проблематики суб'єкта. На поведінковому рівні особистісна проблематика звичайно має вияв у відсутності активності, депресивних станах, дратівливості, агресії тощо. Все це порушує нормальну взаємодію дитини з іншими людьми, а в подальшому перешкоджає реалізації власних потреб, особистісному становленню та професійному зростанню.

Без психологічної корекції можливості таких вихованців витримувати навчальні навантаження, оптимально інтегруватися в життя дитячих колективів і взагалі ставати повноцінними членами суспільства є обмеженими. Відтак, актуальності набуває питання урахування деструкцій сімейних стосунків у корекційній роботі психолога з особистісною проблематикою здобувачів освіти.

РОЗДІЛ 1. СІМ'Я ЯК ОСЕРЕДОК ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

1.1. Психосоціальні умови розвитку дитини в сім'ї

Сім'я – головний осередок суспільства. Вона відіграє важливу роль у його життєдіяльності – через фізичну й соціокультурну зміну поколінь забезпечує можливість існування суспільства. В сім'ї створюється найбільше суспільне багатство – людина. Тут вона народжується і формується як особистість. Це та клітинка, з котрої розпочинається будь-яке суспільство. Немає країни без сім'ї, сімейно-родинних відносин. Без сім'ї неможливе відтворення населення, його соціалізація і, нарешті, неможливе утворення всіх інших соціальних інституцій. Саме рівень розвитку сім'ї разом з характером праці зумовлюють суспільний порядок, за яким живуть люди в різних державах, за різних історичних умов. Водночас функціонування сім'ї є результатом специфічних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Сім'я – це ніби проміжна ланка між суспільством та індивідом.

В соціології сім'я розглядається як:

- первинна соціальна група, в якій починається і протікає соціальне життя людини;
- основний чинник в соціалізації;
- соціальний інститут, що регулює різноманітні аспекти життя на основі принципів і правил, прийнятих у суспільстві;
- соціальна система, всі члени якої мають визначені статус і ролі;
- спільнота, для якої характерна особлива система міжособистісних відносин.

Отже, сім'я – це мала соціальна група суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі і родинних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, що живуть разом і ведуть одне господарство на основі спільного сімейного бюджету [2].

Сім'я як мала соціальна група відзначається наступними особливостями:

- жорсткі нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюються існуванням у кожній культурі чітко окреслених уявлень про те, коли найдоцільніше створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції необхідно застосувати до членів сім'ї в різних

ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття і розірвання шлюбу, особливі права і привілеї, застосування певних санкцій тощо;

- гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;
- закритий характер сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї, іноді неможливістю виходу з сім'ї (наприклад, неможливо припинити об'єктивно існуючу спорідненість);
- «історичність», тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не тільки якісні етапи її розвитку, а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їхніх батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;
- визначену поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язано з великою кількістю сімейних ролей, численними аспектами сімейного життя, які мають суперечливий характер;
- емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних, аспектів життєдіяльності сім'ї і робить успіх чи невдачу у сім'ї винятково значущими для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і соматичний стан здоров'я [4].

Найважливішими інтегральними характеристиками сім'ї є її функції, структура і динаміка.

Функції сім'ї безпосередньо пов'язані із задоволенням певних потреб її членів. Можна виділити найважливіші функції сім'ї в суспільстві:

1) *виховна функція*, яка полягає у задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві, материнстві, у вихованні дітей і самореалізації у дітях. По відношенню до суспільства ця функція забезпечує соціалізацію підростаючого покоління;

2) *господарська функція*, яка полягає у задоволенні матеріальних потреб сім'ї. В цьому значенні сім'я забезпечує відновлення сил, які витрачаються при фізичній чи розумовій праці;

3) *емоційна функція* – реалізується у задоволенні потреб сім'ї у симпатії, пошані, визнанні, емоційній підтримці, у психологічному захисті. Ця функція забезпечує емоційну стабілізацію членів суспільства, сприяє збереженню їх психічного здоров'я;

4) *духовна функція* – виявляється у задоволенні потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємному духовному збагаченні і грає важливу роль у духовному розвитку членів суспільства;

5) *функція первинного соціального контролю* забезпечує виконання соціальних норм членами сім'ї, особливо тими, хто не володіє в достатній мірі здатністю будувати свою поведінку у відповідності з соціальними нормами. Це стосується літніх людей, дітей і тих членів сім'ї, які страждають психічною або фізичною недугою;

6) *сексуально-еротична функція* реалізується в задоволенні сексуально-еротичних потреб членів сім'ї. Сім'я в цьому значенні здійснює регулювання сексуально-еротичної спрямованості поведінки членів сім'ї, а також забезпечує біологічне відтворення суспільства [11].

У соціології саме репродуктивна функція родини вважається головною суспільною функцією, в основі якої лежить інстинктивне прагнення людини до продовження свого роду. Проте роль родини не зводиться до ролі «біологічної фабрики». Виконуючи цю функцію, родина є відповідальною за фізичний, психічний і інтелектуальний розвиток дитини, вона виступає своєрідним регулятором народжуваності. Саме сім'я з її постійним і природним характером впливу покликана формувати риси характеру, переконання, погляди, світогляд дитини. Для кожної людини сім'я виконує емоційну і рекреативну функції, що захищають людину від стресових і екстремальних ситуацій. Затишок і тепло домашнього вогнища, реалізація потреби людини в довірливому й емоційному спілкуванні, співчуття, співпереживання, підтримка – усе це дозволяє людині

бути більш стійкою до умов сучасного неспокійного життя. Сутність і зміст економічної функції полягає не тільки у веденні спільного господарства, але й в економічній підтримці дітей та інших членів родини в період їхньої непрацездатності.

Розрізняються специфічні і неспецифічні функції сім'ї. Специфічні функції сім'ї беруть свій початок із сутності сім'ї і відображають її особливості як соціального явища, тоді як неспецифічні функції – це ті, до виконання яких сім'ю примушують певні історичні обставини.

Специфічні функції сім'ї, до яких відноситься народження (репродуктивна функція), утримання дітей (господарсько-побутова функція) і їх виховання (функція соціалізації), залишаються за будь-яких змін суспільства, хоч характер зв'язку між сім'єю та суспільством може змінюватися в історичному процесі.

Неспецифічні функції сім'ї пов'язані з накопиченням і передачею власності, статусу, з організацією відпочинку, з турботою про здоров'я і благополуччя членів сім'ї, зі створенням мікроклімату, що сприяє зняттю напруги і самозбереженню. Всі ці функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю і суспільством, розкривають історично перехідну картину того, як саме відбувається народження, утримання і виховання дітей у сім'ї.

Структура сім'ї дозволяє визначити, яким чином розподілені обов'язки і права між її членами, хто здійснює керівництво, а хто виконання. За структурою можна виділити сім'ї, в яких керівництво і реалізація всіх її функцій зосереджені в руках одного її члена (централізований авторитарний стиль), а також сім'ї, де всі члени приймають участь у вирішенні тих або інших проблем (демократична система відносин).

Сім'я – найдавніший соціальний інститут, що змінюється з розвитком суспільства, в ньому постійно виникають нові норми, цінності і зразки поведінки. Отже, структура і функції сім'ї змінюються на різних етапах її життєдіяльності. Існують декілька періодизацій життєвого циклу сім'ї на основі

наявності або відсутності дітей в сім'ї, а також їх віку. За однією з них, можна виділити три основні стадії життєвого циклу сім'ї.

1) Зародження сім'ї (з моменту реєстрації шлюбу до появи першої дитини). Найважливіші задачі, що вирішуються на цьому етапі: психологічна адаптація подружжя до умов сімейного життя і психологічних особливостей один одного; придбання житла і спільного майна; формування відносин з родичами. Складний процес формування внутрішньосімейних і зовнішньосімейних відносин, зближення звичок, уявлень, цінностей на даному етапі протікає вельми інтенсивно і напружено. Непряме віддзеркалення всіх цих труднощів – кількість і причини розлучень.

2) Народження і виховання дітей – це етап життєвого циклу, коли склалася зріла сім'я, у складі якої є неповнолітні діти. В житті сім'ї це час найбільшої господарсько-побутової активності і трансформації її емоційної і духовної функцій. Перед подружжям постає завдання збереження емоційно-духовної спільності в нових умовах, відмінних від тих, в яких створювалася сім'я. Адже формування стосунків відбувалося у сфері дозвілля, розваг. А в умовах завантаженості обох членів подружжя побутовими і професійними обов'язками духовно–емоційна єдність у більшій мірі виявляється в прагненні допомогти один одному, взаємному співчутті й емоційній підтримці. Особливо значуща на цьому етапі виховна функція. Забезпечення фізичного і духовного розвитку дітей відчувається членами сім'ї як найважливіше завдання в цей період.

3) Завершення життєдіяльності сім'ї. Цей період включає наступні моменти: закінчення виконання сім'єю виховної функції, початок трудової діяльності дітей, початок самотійного сімейного життя дітей і турбота старшого покоління про підростаюче. Всі ці процеси обумовлюють якісний зміст життя сім'ї. Особливо очевидні зміни в повсякденному житті. Поступове ослаблення фізичних сил збільшує роль відновних функцій побуту, відпочинок набуває важливого значення. З погіршенням стану здоров'я проблеми, пов'язані з ним, виходять на перший план. Члени сім'ї беруть активну участь у домашній

праці і догляді за дітьми. З'являються нові ролі «бабусь» і «дідусів», особливо у перші роки життя внуків. Частина проблем, з якими стикаються діти на перших етапах свого сімейного життя, часто перекладаються на старше покоління. Завершення основного життєвого циклу, трудової діяльності, вихід на пенсію, звуження кола спілкування і можливостей загострює потребу старшого покоління у визнанні з боку дітей. Особливо помітну роль на цьому етапі грає відчуття своєї значущості для дітей і близьких [8].

У більш деталізованій періодизації виділяють такі стадії життєвого циклу сім'ї, як:

- зустріч майбутнього подружжя, їх емоційне тяжіння одне до одного;
- подружня пара без дітей. Завдання стадії: сформувати шлюбні стосунки, що задовольняли б обох членів подружжя; врегулювати питання, що стосуються вагітності і бажання стати батьками; увійти в коло родичів;
- поява дітей (вік дитини – до 2,5 років). Завдання стадії: адаптація до присутності дитини, піклування про правильний розвиток немовляти; організація сімейного життя, що задовольняє як батьків, так і дітей;
- сім'я з дітьми-дошкільниками. Завдання стадії: адаптація до основних потреб дітей з урахуванням необхідності сприяння їх розвитку; подолання труднощів, що пов'язані з втомою і відсутністю особистого простору;
- сім'ї з дітьми-молодшими школярами. Завдання стадії: приєднання до сімей з дітьми шкільного віку; спонукання дітей до досягнення успіхів у навчанні;
- сім'ї з підлітками. Завдання стадії: встановлення в сім'ї рівноваги між свободою і відповідальністю; створення у подружжя кола інтересів, що не пов'язані з батьківськими обов'язками; рішення проблем кар'єри;
- відхід дітей з дому. Завдання стадії: ритуал звільнення молодих людей від батьківської опіки; збереження духу підтримки як основи сім'ї;

- середній вік батьків (від «порожнього гнізда» до виходу на пенсію).

Завдання стадії: перебудова подружніх стосунків; підтримка родинних зв'язків зі старшим і молодшим поколінням;

- старість (від виходу на пенсію до смерті обох членів подружжя).

Завдання стадії: адаптація до виходу на пенсію; вирішення проблем тяжкої втрати і самотнього життя; збереження сімейних зв'язків і адаптація до старості [8].

Існують різноманітні класифікації сімей за критерієм їх складу. Так, згідно Д. Леві, розрізняються:

- «нуклеарна сім'я», що складається з чоловіка, дружини і їх дітей;

- «поповнена сім'я» – збільшений за своїм складом союз – подружня пара і їх діти плюс представники інших поколінь, наприклад бабусі, дідусі, тітки, що проживають всі разом або в тісній близькості одне від одного і складають структуру сім'ї;

- «змішана сім'я», що виникла в результаті шлюбу людей, які розлучилися. Змішана сім'я включає нерідних батьків і нерідних дітей, так як діти від минулого шлюбу вливаються в нову одиницю сім'ї;

- сім'я з одним із батьків через розлучення чи смерть партнера або у зв'язку з тим, що шлюб не був укладений.

За критерієм влади виокремлюються:

- патріархальні сім'ї, де головою є батько;

- матріархальні сім'ї, де найбільший авторитет і вплив належить матері;

- егалітарні сім'ї, в яких немає чітко вираженого керівника і де відбувається ситуативний розподіл влади між батьком і матір'ю [22].

Порушення структури сім'ї перешкоджає виконання сім'єю своїх функцій. Наприклад, нерівномірність розподілення господарсько-побутових обов'язків між подружжям являється порушенням структури стосунків, оскільки перешкоджає задоволенню ряду потреб того з членів подружжя,

котрий взяв на себе основне навантаження. Питання про те, що в сім'ї є нормою, а що порушенням, – одне з найбільш складних питань в сучасній науці про сім'ю.

1.2. Роль батьківського виховання в становленні особистості дитини

Людина розвивається як біосоціальна система і має різні рівні цього розвитку: 1) біологічний; 2) психічний; 3) психологічний; 4) соціальний; 5) надособистісний рівень відносин людини з природою. Формування біологічного та соціально-психологічного рівнів починається ще до народження дитини. Нормальному розвитку дитини на цьому етапі сприяють такі фактори:

- планування народження дитини;
- позитивне психологічне сприйняття факту появи дитини з боку батьків та інших членів родини;
- додержання матір'ю і сім'єю фізіологічного та психологічного режиму вагітності: раціональне харчування, моральна підтримка вагітної жінки з боку інших членів родини, позитивні емоції по відношенню до дитини, яка ще не народилась;
- позитивне ставлення суспільства до факту народження дитини.

Згідно з положеннями Л.С. Виготського, первинні дії, а потім і діяльність дитини розглядаються як такі, що реалізуються разом з дорослими. Дитина сприймає, а потім відтворює структуру предметних і соціальних відношень, що існують в її оточенні, а отже і ті характеристики взаємодії з людьми і відношення до світу, які використовували батько і мати в процесі сумісної з нею діяльності [15].

На думку С.М. Зінченка, коли дитина переносить перший стрес через те, що перерізається пуповина між нею та матір'ю, залишається міцний психологічний зв'язок з батьками. Оскільки приблизно до п'яти років найбільш значущою для дитини є сім'я, то саме в ній вона сприймає первинні морально-етичні норми поведінки суспільства, в якому живе. Якщо рідні, особливо батьки, правильно спланують та реалізують свої взаємодії з дитиною, вона буде

краще розвиватися, легше адаптуватися в суспільстві, і батьки отримають від неї бажане ставлення та поведінку [1].

Саме сім'я була, є і завжди буде найважливішим середовищем формування особистості дитини. Тут закладаються основи всіх моральних якостей людини. У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини-культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання.

Людина завжди є частиною своєї сім'ї, вона в ній з'являється, розвивається, формує уявлення про світ і людей на основі свого досвіду в сім'ї. Культура, асимільована в сім'ї, подібна до «другої шкіри»; людина так звично в ній виростає, що перестає помічати її існування.

Через систему емоційних оцінок сім'я конструює у дитини образ соціального світу. Виникає уявлення про соціальні ролі, взаємини, перші навички спілкування. Крім того, сім'я є першою групою приналежності з її власними цінностями, а також транслює норми і цінності суспільства. Тим самим закладається тип інтерпретації соціального світу дитиною. Життєві настанови батьків, особливості їх ціннісних орієнтацій і домагань, рольовий внутрішньосімейний розподіл, особливості взаємодії визначають життєві домагання дітей.

Сім'я – це мала група, в якій з часом виникають сценарії взаємодії. Послідовність типових ситуацій повсякденного життя сім'ї (сценаріїв) є основою уявлень дитини про себе і своє життя, які пов'язуються з минулим сім'ї та з її планами на майбутнє. Такі сімейні уявлення складають сімейний образ світу, який стає основою власного образу світу дітей – членів родини.

Сімейний досвід впливає на подальше життя особистості. Діти, що виростили в проблемних, дисгармонійних сім'ях, переносять проблеми і внутрішньоособистісні конфлікти у власні сім'ї. Батьківська сім'я є моделлю, з якої «ліпиться» власна сім'я [1].

Сім'я у сучасному суспільстві – це первинний осередок багатогранних людських відносин – господарських, моральних, духовно-психологічних,

естетичних, і, звичайно, виховних. Сім'я – невід'ємний елемент соціальної структури суспільства, сполучна ланка між ним і людиною, що забезпечує неперервність спадковості між поколіннями. Формування і розвиток особистості починаються від самого моменту її народження. Саме тому роль сім'ї, яка водночас є і першим вихователем дитини, і середовищем передачі їй духовного багатства, культурних традицій, практичних умінь і навичок, має непересічне значення. Сім'я багато в чому програмує те, якою стане людина в майбутньому, які моральні якості вона понесе у світ, яким буде її здоров'я та ін. Завдяки батькам дитина інтеріоризує норми людських взаємин, засвоює загальнолюдські цінності. При цьому провідними чинниками виступають моральна атмосфера, яка панує в сім'ї, спосіб сімейного життя та його стиль. Тобто йдеться про соціальні настанови, систему цінностей сім'ї, взаємини її членів між собою та ставлення до інших людей, моральні ідеали, потреби, сімейні традиції тощо.

Те, що людина в дитячі роки здобуває в родині, вона зберігає впродовж усього життя. За тривалістю свого впливу на особистість жоден з інститутів виховання не може зрівнятися з родиною, в якій закладаються основи особистості дитини [1].

Родина – це своєрідний колектив, що відіграє у вихованні основну, довготривалу й найважливішу роль. Наприклад, у тривожних матерів часто виростають тривожні діти; честолобні батьки нерідко так пригноблюють своїх дітей, що це призводить до формування у них стабілізованого почуття меншовартості; нестриманий батько, що виходить з себе з найменшого приводу, нерідко сам того не розуміючи, формує подібну поведінку у своїх дітей.

Саме в родині дитина отримує перший життєвий досвід, робить перші спостереження й вчиться поводитись в різних ситуаціях. Дуже важливо, щоб те, чому ми вчимо дитину, підкріплювалося реальною поведінкою дорослих, щоб вона бачила, що у дорослих теорія не розходиться з практикою.

Перші знання про моральні норми дитина отримує від своїх перших вихователів – батьків. Тут, у родинному колі, через казки, оповідання, загадки, бесіди з рідними, сімейні традиції дитина починає пізнавати суть таких моральних понять, як «гарне» і «погане», добро і зло, доброзичливість, чуйність, мужність, чесність, обов'язок. З віком ці моральні погляди, звичайно, змінюються, поглиблюються, моральний досвід розширюється.

Спілкування матері з новонародженим прийнято розглядати як базис для виникнення почуття прив'язаності і формування довіри до світу. Надійна прив'язаність, що гарантує безпеку і базальне почуття довіри до світу, є необхідною складовою розвитку дитини [9].

З'являючись на світ, кожна людина має специфічні, біологічно обумовлені, особливості, які передаються їй у спадок від попередніх поколінь, а також те об'єктивно спільне, що притаманне кожному індивідові – фізіологічні потяги і потреби, будову психіки й закони її функціонування. Проте все це не є раз і назавжди даним і незмінним. У процесі життєдіяльності – від моменту народження і до самої смерті – ці якості піддаються впливу суспільства і змінюються. Виходячи з такого розуміння природи людини, соціальний розвиток розуміємо як процес формування й становлення особистості під впливом навчання, виховання й засвоєння елементів культури, норм, цінностей та соціальних ролей, які є сутнісними для конкретного суспільства.

Чинники, які впливають у сім'ї на особистість дитини, можна умовно поділити на три групи.

Перша з них – це рівень інтелектуального розвитку сімейного оточення, який суттєво впливає на темпи розвитку дитячого інтелекту і його перспективи. Таким чином, можна стверджувати, що на розвиток дитини значно впливає мова батьків, багатозначність висловлювань, стиль мовлення; побутові, політичні, світоглядні проблеми, які обговорюються в сім'ї; характеристики, які батьки дають знайомим і рідним; сімейні взаємини, способи розв'язання конфліктів тощо.

Друга – це емоційний вплив значущих інших на особистість дитини як джерело й водночас сфера прояву почуттів, емоцій, відчуттів. Спілкуючись із значущими іншими, дитина одержує перший позитивний і негативний досвід, пізнає смисл таких понять, як любов, ніжність, чуйність, душевний спокій і, навпаки, страх, гнів, образа; перед нею розкривається весь діапазон почуттів – від теплоти, близькості, співчуття, турботи до холодності, жорстокості, байдужості. Найбільше значення для емоційного розвитку дитини мають батьки, тому отриманий у перші роки життя досвід емоційного спілкування значною мірою визначає характер її майбутніх взаємин з іншими.

Третя важлива група – духовний вплив батьків на дитину. Родина дає змогу дитині розкрити простір людських почуттів: співпереживання, співучасті, допомоги, підтримки, любові, відданості, працьовитості тощо. У родині формуються гуманістичні основи особистості, її моральні чесноти. Тут зберігається й вшановується рідна мова, свобода, подружня вірність і любов, знання роду, збереження його честі, взаємини між родичами, піклування про дітей і старших, родинна побутова культура, гостинність, культ предків, родинне право, демократизм стосунків, розвиток самостійності та ініціативи.

Конструктивна родина:

- по-перше, дає відчуття належності до певної групи (можливість ідентифікуватися з нею). Без цього людина почувається самотньою (реалізація потреби людських зв'язків);
- по-друге, дарує відчуття і дає реальні докази своєї значущості для інших. Без цього у людини розвивається почуття меншовартості (реалізація потреби самоствердження);
- по-третє, дає змогу відчути взаємне тепло. Інакше у людини нерідко виникає негативне ставлення до життя, схильність до песимізму, апатії (реалізація потреби прихильності);
- по-четверте, формує почуття своєї неповторності. Якщо цього немає, у людини виникає болісне відчуття власної неоригінальності,

неталановитості, а це веде до спалахів агресії, коли вона не шкодує ані себе, ані інших (реалізація потреби самосвідомості);

- по-п'яте, дає зразок для наслідування, адже індивід повинен у щось вірити, на щось сподіватися, щось любити, щось визнавати і заперечувати. Інакше життя здаватиметься безглуздим (реалізація потреби орієнтації). Всі ці потреби життєво важливі для кожної людини [23].

Батьки складають перше суспільне середовище дитини. Особистісні характеристики батьків грають суттєву роль у житті кожної людини. Почуття, що наповнюють відносини дитини і батьків – це особливі почуття, відмінні від інших емоційних зв'язків. Їх специфіка визначається головним чином тим, що турбота батьків необхідна для підтримки самого життя дитини. Перше й основне завдання батьків полягає у формуванні в дитини впевненості в тому, що її люблять і про неї піклуються.

1.3. Порушення функціонування сімейної системи

На думку багатьох дослідників, сім'я може виступати як позитивним так і негативним чинником у вихованні дитини. Позитивна дія на особистість дитини полягає в тому, що, як правило, ніхто, окрім найближчих для неї людей в сім'ї, не відноситься до дитини краще, не любить її так і не піклується стільки про неї. І, разом з тим, ніякий інший соціальний інститут не може потенційно завдати стільки шкоди у вихованні дітей, скільки може зробити сім'я [22].

Порушення функцій сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють чи перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Беручи за основу дане поняття, Е.Г. Ейдемільер виділяє два основних типи сімей:

- 1) сім'я, що нормально функціонує, тобто сім'я, котра відповідально виконує всі свої функції, внаслідок чого задовольняються потреби в зростанні і змінах як сім'ї в цілому, так і кожного її члена;

- 2) дисфункційна сім'я, в якій виконання функцій порушене, внаслідок чого в подружній, батьківській, матеріально-побутовій й інших сферах життєдіяльності не досягаються цілі членів сім'ї і суспільства в цілому. Це

перешкоджає особистісному зростанню і блокує потребу в самоактуалізації членів сім'ї [15].

Порушення виникають внаслідок дії різноманітних факторів, зокрема особливостей особистості членів сім'ї і стосунків між ними, певних умов життя сім'ї тощо. Наприклад, причиною порушень виховної функції сім'ї можуть бути як відсутність у батьків відповідних знань і навичок, так і порушення у їхніх стосунках.

Протягом усього життєвого циклу сім'я постійно стикається з різноманітними труднощами, несприятливими умовами, проблемами.

Можна виділити наступні труднощі, з якими стикається сім'я.

1. Труднощі, які виникають внаслідок несприятливої дії масштабних соціальних процесів: війни, економічної кризи, стихійного лиха і т. п.

2. Нормативний стрес, тобто труднощі, що зустрічаються в житті частини сімей у звичайних умовах. Це труднощі, що пов'язані з проходженням сім'ї через основні етапи життєвого циклу, а також проблеми, які виникають, коли щось порушує життя сім'ї: довготривала розлука, розлучення, смерть одного із членів сім'ї, тяжка хвороба і т. ін.

Зазначені обставини призводять до складних і багаточисельних наслідків і проявів порушень у житті сім'ї. Це, з однієї сторони, зростання конфліктності взаємовідносин, зниження задоволення сімейним життям, ослаблення згуртованості сім'ї, з іншої сторони – зростання зусиль сім'ї, спрямованих на її збереження і зростання протистояння труднощам.

У цілому сімейні порушення являють собою складне утворення, яке включає в себе фактори, що його обумовлюють: труднощі, з якими зіткнулася сім'я, несприятливі наслідки для сім'ї, її реакція на проблему, зокрема осмислення порушень членами сім'ї.

Фактори, що обумовлюють сімейні порушення – це досить широке коло обставин, особливостей зовнішнього соціального середовища, умов життя сім'ї, зміни особистості її членів, котрі утруднюють функціонування сім'ї або ставлять її членів перед необхідністю протистояти несприятливим змінам [6].

Всі багаточисельні труднощі, котрі виникають перед сім'єю і загрожують її життєдіяльності, можуть бути розділені за силою і тривалістю їх дії. Особливе значення мають дві групи труднощів, пов'язані з сильними і тривалими (хронічними) подразниками. Прикладом першої групи труднощів може бути смерть одного із членів сім'ї, звістка про подружню зраду, раптова зміна в житті та соціальному статусі, наприклад, арешт у зв'язку зі злочином одного із членів сім'ї, раптове і сильне захворювання. До хронічних труднощів відносяться: надмірне фізичне та психічне навантаження в побуті та на виробництві, труднощі у зв'язку із вирішенням житлових проблем, тривалий і стійкий конфлікт між членами сім'ї і т.п.

Можна виділити також труднощі, пов'язані з різкою зміною стилю життя сім'ї (житлового стереотипу) і з їх додаванням, тобто «накладанням» одне на одного. Приклад першого типу – психічні труднощі, що виникають при переході від одного до іншого етапу життєвого циклу. Такі переходи в сім'ї, як правило, супроводжуються досить різкою зміною стилю життя (вступ до шлюбу і початок спільного життя, поява дитини, припинення сім'єю виховної діяльності і т. ін.). Приклад труднощів другого типу – необхідність практично одночасного вирішення ряду проблем на початку другого етапу (відразу після появи в сім'ї першої дитини), а саме: завершення освіти і засвоєння професії, вирішення житлової проблеми, догляд за дитиною.

Через етапи життєвого циклу проходять також так звані «нормативні стресори», тобто труднощі, які є досить звичайними і в більш чи менш гострій формі переживаються всіма сім'ями: труднощі взаємного психологічного пристосування; проблеми, які виникають при формуванні взаємовідносин з родичами, при вирішенні житлової проблеми на першому етапі подружнього життя; проблеми виховання та догляду за дитиною, ведення домашнього господарства тощо.

Збіг зазначених труднощів у деякі моменти життєвого циклу сім'ї може призвести до сімейної кризи.

Труднощі, обумовлені несприятливими варіантами життєвого циклу – це ті, що виникають при відсутності в сім'ї одного із її членів (чоловіка, дружини або дітей). Причинами можуть бути: розлучення, тривала розлука, наявність позашлюбної дитини, смерть одного із членів сім'ї, бездітність подружжя. При всьому різноманітті цих варіантів розвитку сім'ї відзначається ряд спільних джерел порушення. Це, по-перше, функціональна порожнеча, тобто ситуація, коли одна із ролей, необхідних для успішного існування сім'ї, не виконується. Наприклад, якщо із сім'ї йде батько, то певну частину його виховання вже ніхто не замінить. По-друге, можуть бути труднощі адаптації до факту, події, які викликали несприятливий варіант розвитку сім'ї (розлучення, смерть одного із членів сім'ї, необхідність виховувати дитину поза шлюбом та ін.).

До ситуаційних порушень відносять труднощі, відносно короткі за тривалістю, які створюють значну загрозу функціонуванню сім'ї (серйозні захворювання членів сім'ї, великі майнові втрати і т.п.). Значну роль в психологічному ефекті даних труднощів грає фактор раптовості (непідготовленість сім'ї до події), винятковості (легше переживаються труднощі, які торкаються багатьох сімей), відчуття безпорадності (впевненість членів сім'ї, що вони нічого не можуть зробити, щоб мати безпеку в майбутньому) [6].

Сімейне консультування найчастіше стикається з наступними видами деструкцій сімейних відносин: сварка, конфлікт, криза, розлучення, зрада. Вони можуть бути охарактеризовані такими параметрами, як масштаб порушень, їх оборотність, тяжкість [4].

Сварка – неглибокий, легко оборотний розлад відносин, який захоплює, як правило, лише один аспект сімейного життя.

Конфлікт захоплює ряд сторін сімейного життя, відрізняється більшою глибиною і меншою вірогідністю пройти безслідно.

Криза захоплює практично всі значущі сторони сімейних відносин, вимагає їх кардинальної перебудови, відрізняється значною глибиною.

Розлучення – це фактично розпад відносин. При цьому не має значення

офіційне розірвання шлюбу, важливий такий стан шлюбу, коли відносини повністю порушені, вірогідність їх відновлення проблематична.

Зрада – один з типів подружньої деструкції, яка захоплює область сексуально-любовних відносин подружжя. Любов для сучасної сім'ї – важлива підстава шлюбу, що нерідко виступає єдиним мотивом його існування, тому зрада може вести до розпаду шлюбу або до серйозної кризи.

Психологи-практики наводять список проблем, що є найбільш частими причинами для звернення в консультацію:

1. Взаємне невдоволення, різного роду конфлікти, що пов'язані з розподіленням подружніх ролей і обов'язків.
2. Сексуальні проблеми, невдоволення одного з членів подружжя іншим в цій сфері, їх взаємне невміння налагодити нормальні сексуальні стосунки.
3. Конфлікти у стосунках подружньої пари з батьками одного чи обох членів подружжя.
4. Хвороба (психічна чи фізична) одного з членів подружжя; проблеми і труднощі, пов'язані з необхідністю адаптації сім'ї до хвороби, негативним ставленням до себе і оточуючих самого хворого чи членів сім'ї.
5. Проблеми влади і впливу в подружніх стосунках.
6. Відсутність тепла в стосунках подружжя, дефіцит близькості і довіри, проблеми в спілкуванні.

Недостатня згуртованість сім'ї, відсутність близькості і взаєморозуміння між батьками і дитиною, авторитарний стиль сімейного виховання можуть посилити схильність дитини до деструкції. Діти, які стикаються з насильством у себе вдома або самі стають жертвами насильства, засвоюють подібні зразки поведінки і переносять негативний досвід сімейних відносин в інші соціальні групи [10].

Виділяють наступні риси деструктивних типів сімейного виховання:

- розбіжності членів сім'ї з питань виховання;
- суперечність, непослідовність, неадекватність виховних вимог;
- опіка і заборони в багатьох сферах життя дітей;

- підвищені вимоги до дітей, часте вживання погроз, осуду.

З функціональної точки зору причини подружніх розладів можуть бути наступними.

1. Незрілий, чи «незахищений», шлюб, обумовлений переважно потребою одного з партнерів взаємодіяти в ролі дитини з іншим партнером, що грає батьківську роль.

2. Конкурентний шлюб, заснований на заздрощах, ревнощах і захопленні суперником.

3. Шлюб з елементами невротичної компліментарності, в якому специфічні невротичні потреби одного відповідають потребам іншого партнера, причому останній являється «цілителем» конфліктів першого. (більш сильний партнер в такому альянсі має забезпечувати емоційний захист для свого раненого партнера).

4. Шлюб комплементарного «відігрування», в якому обоє партнерів несвідомо «відігрують» свої суперечливі потяги.

5. Шлюб, що характеризується взаємною емоційною віддаленістю, в якому задовільна рівновага між партнерами підтримується на основі емоційної холодності й ізоляції одне від одного.

6. Шлюб типу «господар-раб», тобто рольове партнерство, в якому один з членів подружжя контролює всі сторони життя іншого.

7. Регресивний шлюб, в якому перевищує негативне ставлення до життя. Сюди відноситься тривога і настороженість відносно життя і можливостей особистісного росту, сумісні очікування неминучої катастрофи. Емоційний зміст подібного партнерства розуміє під собою мотив абсолютної жертви. Один з партнерів має пожертвувати своїм правом жити задля «збереження життя» іншого.

8. Здоровий шлюб. Партнери чудово вписуються в подружні ролі. Вони здатні мати спільні реалістичні цілі і сумісні цінності. У випадку виникнення конфлікту не виключені тимчасові труднощі, однак подружжя зберігає здатність до співпраці в пошуках рішення чи необхідного компромісу.

Тимчасові труднощі не призводять до надмірних взаємних звинувачень, почуття провини. Характерна справжня взаємна повага і прийняття іншого як особистості, терплячість до існуючих розбіжностей у поглядах і щире бажання використовувати їх для творчого розвитку стосунків [2].

В процесі вивчення сімейного функціонування і організації психологічної допомоги сім'ї необхідно брати до уваги можливість нормативних (відповідають конкретному етапу життя сім'ї) криз.

Існують два основних критичних періоди в розвитку подружніх стосунків.

Перший настає між третім і сьомим роками подружнього життя і продовжується приблизно рік. Його виникненню сприяють наступні фактори:

- зникнення романтичного настрою, активне неприйняття контрасту між поведінкою партнера в період закоханості і поведінкою в повсякденному сімейному побуті;
- ситуації, в яких подружжя виявляє різні погляди на сімейне життя і не можуть дійти згоди;
- частий прояв негативних емоцій, зростання напруженості у стосунках.

Другий кризовий період настає приблизно між сімнадцятим і двадцять п'ятим роками подружнього життя. Він більш глибокий, ніж перший, і може продовжуватись декілька років. Його виникнення часто співпадає з наступними факторами:

- з наближенням періоду інволюції, з підвищенням емоційної нестабільності, страхами, появою різноманітних соматичних проблем;
- з виникненням почуття самотності, пов'язаного з тим, що діти йдуть з батьківської сім'ї;
- із залежністю дружини, її переживаннями з приводу старіння, а також можливого прагнення чоловіка сексуально проявити себе на стороні [11].

Більшість психологів і соціологів, що досліджують сімейні стосунки, зазначають важливість початкового періоду розвитку сім'ї. Початковий період шлюбу характеризується сімейною адаптацією і інтеграцією. Адаптація – це пристосування подружжя одне до одного і до тієї обстановки, в якій перебуває сім'я. Психологічна сутність адаптації полягає у взаємоуподобленні подружжя і у взаємному узгодженні думок, почуттів і поведінки. Адаптація здійснюється в усіх сферах сімейного життя.

С.В. Ковальов виділяє первинну і вторинну (негативну) адаптацію [8]. Первинна адаптація подружжя здійснюється в двох основних видах стосунків: рольових і міжособистісних. Основою рольових стосунків є уявлення партнерів про цілі подружнього союзу, в яких виражається мотивація подружжя. Загальна мотивація сімейного союзу включає в себе чотири ведучих мотиви: господарсько-побутовий, морально-психологічний, сімейно-батьківський й інтимно-особистісний. Щоб сім'я була благополучною, ці уявлення мають бути або сумісними, або такими, щоб поведінка одного з членів подружжя в його сімейній ролі не суперечила уявленням іншого, і навпаки. Якщо одна людина вважає головним один мотив, а її партнер – інший, конфліктів в сім'ї не уникнути.

Профілактика потенційного конфлікту відбувається на стадії первинної рольової адаптації. Важливо наголосити, що в цей процес поступово занурюються все більш глибинні шари уявлень. Первинна рольова адаптація обов'язково включає узгодження уявлень про характер і розподілення сімейних обов'язків.

Не менше значення для стабільності шлюбу має і узгодженість так званих міжособистісних ролей – своєрідна фіксація положення людей в системі групових зв'язків. Міжособистісні ролі можуть входити в суперечність і перешкоджати сімейній гармонії. Наприклад, дружина хоче бути головою сім'ї, але з цим не погоджується чоловік, який вважає, що їй більш підходить роль домогосподарки. Сучасні молоді люди в своїх передшлюбних очікуваннях іноді змішують риси традиційної й сучасної сім'ї.

Міжособистісна адаптація подружжя має три аспекти:

- 1) афективний (емоційна складова стосунків);
- 2) когнітивний (ступінь розуміння стосунків);
- 3) поведінковий (безпосередня поведінка, що реалізується в стосунках).

Сутність вторинної адаптації – це надмірне звикання подружжя одне до одного, «забування» подружньої любові і неповторно-особистісного характеру їх союзу.

Процес подружньої адаптації тісно пов'язаний з процесом сімейної інтеграції. Інтеграція – це добровільне об'єднання, узгодження позицій, уявлень і думок подружжя з приводу різних аспектів сімейного життя. Сюди відносяться: стиль взаємних стосунків, матеріально-побутові проблеми, сімейний бюджет, духовне життя і проведення дозвілля, інтимне життя, очікування і народження дитини, стосунки з батьками, професійна і суспільна діяльність подружжя, відношення до суспільних цінностей.

Стабільність і задоволеність шлюбом – це пов'язані поняття, але їх потрібно розрізняти. Ці поняття розкриваються в руслі соціологічного і психологічного підходів. В руслі соціологічного підходу показником успішності подружніх стосунків є сам факт збереження шлюбу, тобто відсутність розлучення. Ця характеристика отримала назву стабільності шлюбу і широко використовується в різних демографічних і соціологічних дослідженнях. У психологічному підході основна увага приділяється саме задоволеності шлюбом. Більшість фахівців визначають її як внутрішню суб'єктивну оцінку, як відношення подружжя до власного шлюбу.

Л.О. Рубін поділяє неблагополучні сім'ї на три типи: конфліктні, кризові і проблемні [18]. До конфліктних подружніх союзів відносяться такі, в яких між подружжям є сфери, де їх інтереси, потреби, наміри і бажання постійно приходять у зіткнення, породжуючи особливо сильні і тривалі негативні емоції. До кризових – сім'ї, де протистояння інтересів і потреб подружжя носить особливо різкий характер і охоплює важливі сфери життєдіяльності сім'ї.

Проблемні подружні союзи – це пари, які зіштовхнулися з особливо складними життєвими ситуаціями, що здатні нанести відчутний удар по стабільності шлюбу: з відсутністю житла, тривалою хворобою одного з членів подружжя, тривалою розлукою і т. п.

Подружні проблеми дуже часто набувають форму конфліктів. Сімейні конфлікти зазвичай пов'язані з прагненням людей задовольнити ті чи інші потреби чи створити умови для їх задоволення без врахування інтересів партнера. Причин для цього дуже багато. Це і різні погляди на сімейне життя, і нереалізовані очікування і потреби, зухвалість, неповага, подружня зрада, фінансові труднощі тощо. Конфлікт, як правило, породжує не одна, а декілька причин.

Конфлікт стає реальністю лише після усвідомлення протиріч, що лежать в його основі. Сприйняття ситуації як конфліктної породжує відповідну поведінку. Перехід до конфліктної поведінки – це дії, що спрямовані на досягнення своїх цілей і блокування досягнення устремлінь і намірів партнера. Ця стадія пов'язана із загостренням емоційного тону стосунків і прогресуючою їх дестабілізацією. Однак поведінка партнерів виконує одночасно і своєрідну пізнавальну функцію, оскільки ескалація і розвиток конфлікту призводять до більш глибокого, хоч і не завжди точного, розуміння ситуації.

Можливі два основних шляхи вирішення подружніх конфліктів: зміна об'єктивної конфліктної ситуації і трансформація її «образів», уявлень про суть і характер конфлікту у партнерів.

За ступенем небезпеки для шлюбу можна виділити наступні типи конфліктів:

- безпечні – виникають при наявності об'єктивних труднощів, втоми, роздратованості, стану «нервового зриву»; раптово почавшись, конфлікт може швидко завершитись;
- небезпечні, в яких сварки виникають через те, що один із членів подружжя має, на думку іншого, змінити лінію поведінки, наприклад, по відношенню до родичів, відмовитись від певних звичок, переглянути життєві

орієнтири, засоби виховання тощо. У цьому випадку виникає проблема, яка вимагає розв'язання дилеми: поступатись чи ні;

- особливо небезпечні, що призводять до розлучень [23].

Сприйняття конфліктних ситуацій у подружньому житті передусім залежить від особистісних якостей кожного з членів подружжя. У сімейному конфлікті, найчастіше, винні обидві сторони. В залежності від внеску подружжя у розвиток конфліктної ситуації виділяють декілька типових моделей поведінки в сімейних конфліктах.

1. Прагнення самоствердитись, наприклад в ролі керівника. Прагнення до самоствердження зазвичай охоплює всі сфери стосунків і заважає тверезо оцінювати те, що відбувається в сім'ї.

2. Зосередженість на своїх справах. Тут важливими є попередній стиль життя, звички, друзі, небажання поступитись чимось із колишнього життя для успішної реалізації нової соціальної ролі.

3. Дидактична модель. Один із членів подружжя постійно повчає іншого: як себе поводити, як треба жити і т.п..

4. «Готовність до бою». Подружжя постійно перебуває в стані напруження, в готовності відбити психологічні атаки партнера. В свідомості кожного закріплюється неминучість сварок, поведінка у сім'ї будується як боротьба за перемогу в конфлікті.

5. У процес з'ясування стосунків у сім'ї постійно втручаються батьки подружжя, які слугують своєрідним каталізатором конфліктів.

6. Занепокоєність. У спілкуванні між подружжям, в стилі, устрої сімейних стосунків в якості деякої домінанти постійно присутні занепокоєність, напруженість, що призводить до дефіциту позитивних переживань [18].

Сімейні конфлікти можуть мати хронічний характер. Зазвичай хронічні конфлікти пов'язані з соціально-психологічними установками особистості, що складаються протягом усього життя. Подружній конфлікт часто включає в себе попередні конфлікти чоловіка чи дружини зі своєю батьківською сім'єю. Подружній конфлікт також нерідко переноситься і проектується в

модифікованому вигляді на стосунки кожного з партнерів зі своїми нащадками. Колишні проблеми подружжя у батьківській сім'ї, таким чином, проектуються на стосунки чоловік-дружина і батьки-діти.

Справжні причини сімейного конфлікту важко виявити. По-перше, в будь-якому конфлікті раціональна основа, як правило, прихована за емоційними проявами. По-друге, істинні причини конфлікту можуть бути надійно приховані в несвідомому. По-третє, причини конфліктів часто незрозумілі через так званий закон кругової каузальності (причинності) сімейних стосунків, який проявляється і в подружніх конфліктах.

1.4. Основні підходи до розуміння причин виникнення сімейного конфлікту

Одним із компонентів повноцінного функціонування сім'ї є узгодження позицій кожного її члена. При невиконанні цієї умови в стосунках виникає напруження, яке може призвести до повного нерозуміння у подружжі, яке негативно впливає на підростаюче покоління.

Діти в конфліктних сім'ях живуть у негативному психологічному кліматі, при відсутності спокою, взаємної підтримки і взаєморозуміння. Дуже часто вони позбавлені емоційного тепла і ласки, більш-менш задовільного самопочуття. В такому середовищі у дітей можуть сформуватись певні дефекти характеру і розвитку. Діти із конфліктних сімей часто не мають позитивного досвіду співпраці, кооперації, прийняття взаємних рішень. У них можуть не сформуватись альтруїстичні чи гуманістичні якості, які так необхідні для майбутнього життя у власному шлюбі [14].

Існують різні погляди на причини виникнення сімейного конфлікту.

К. Хорні вважає, що причинами сімейних конфліктів не варто називати невірний обраний супутник життя або втрату інтересу до партнера через звичку до однієї і тієї ж людини. Вона є прихильницею тієї думки, що фундамент для виникнення конфліктів у шлюбі може бути закладений ще до одруження завдяки хибному сприйняттю партнера. Також дослідниця вважає,

що є різні причини, через які подібні конфлікти можуть викликати неприязнь до партнера [15]: «Ми можемо бути налаштовані проти нього за його нездатність дати нам те, що для нас дуже важливе, приймаючи як належне і знецінюючи те, що він дає насправді. З часом недосяжне перетворюється в мету, яка яскраво висвітлюється нашим переконанням, що це і є те, чого ми хотіли з самого початку. З іншого боку ми можемо бути налаштовані проти нього за те, що він виконав наші бажання, тому що саме їх виконання виявилось несумісним з нашими суперечливими внутрішніми прагненнями».

З. Фрейд наголошує на тому, що людина повторює моделі стосунків своїх батьків, і цього достатньо для виникнення конфліктів у власній сім'ї при неспівпадінні цих моделей. У випадку, коли суб'єкт навантажений деструктивними паттернами поведінки своїх батьків, шансів створити гармонію у власній сім'ї стає менше. На думку З. Фрейда, велику роль у сімейно-шлюбних стосунках відіграє так званий Едипів комплекс (несвідоме сексуальне тяжіння до одного із батьків, що супроводжується ревностями до іншого), а точніше можливість чи неможливість його «реалізації». У випадку, коли партнер обирається за принципом заміщення, тобто суб'єкт шукає собі партнера – копію первинного лібідіозного об'єкта для реалізації заборонених сексуальних потягів до батька (чи матері), може відбутись неприйняття певних рис характеру партнера, які є відмінними від очікуваних, тобто не батьківськими, не тими, які є найбільш важливими. Звісно, що це розчарування несвідоме, а тому при з'ясуванні стосунків істинна причина невдоволення залишиться прихованою, невідомою навіть для самого суб'єкта. Вона проявить себе лише завдяки емоціям чи через інші другорядні причини [15].

Згідно теорії З. Фрейда, кохання і пристрасть виникає не в підлітковому віці – вже маленька дитина здатна пристрасно відчувати, бажати і кохати. Ці ранні дитячі переживання часто пов'язані з неприємними відчуттями, викликаними фрустрацією, розчаруванням і безсильними ревностями. В результаті у чоловіків часто можна виявити проблеми, що виникли внаслідок їх ранніх переживань у стосунках з матір'ю. Перш за все, це страх перед

недосяжною жінкою. Оскільки про дитину більше турбується матір, саме від неї хлопчик отримує не лише теплоту, а й перші заборони. Відтак, ця установка в подальшому дорослому житті особливо проявляється в стосунках з жінками, які краще ніж інші підходять для того, щоб психологічно зайняти місце матері.

Ще однією психологічною особливістю, що вказує на надзвичайну залежність від матері, є ідея про святість жінки, що досягла найбільш екзальтованого вираження в культі Діви. Ця ідея приводить до думки, що пристойна, поважна жінка асексуальна і відчувати до неї сексуальні потяги – це значить її принизити. В найбільш виражених випадках це може означати, що чоловік, люблячи і поважаючи свою дружину, не може відчувати до неї сексуального потягу, і тому веде себе з нею дуже стримано. Також у чоловіків може виникати страх залишитись нездатним задовольнити свою дружину у чуттєвому аспекті життя.

У психології сім'ї пропонується наступна класифікація міри вираженості подружніх негараздів.

Проблемними подружніми союзами називають такі, перед якими виникли особливі життєві труднощі, складні ситуації, які здатні завдати удару даному шлюбу, наприклад, відсутність житла, відсутність коштів на проживання тощо.

У *конфліктних* союзах між чоловіком та дружиною виникають сутички внаслідок зіткнення потреб, інтересів, поглядів, що породжують особливо сильні і тривалі негативні емоційні стани. Проте шлюб може досить довго триматись за рахунок взаємних компромісних рішень.

У *кризових* подружніх союзах протистояння інтересів та потреб подружжя носить особливо різкий характер і захоплює важливі сфери життєдіяльності сім'ї. В подібних шлюбних стосунках подружжя займає ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні з якими компромісними рішеннями. До кризових шлюбів можна віднести всі ті, які або розпадаються, або перебувають на межі розпаду [11].

Конфліктна поведінка подружжя може виявлятися в прихованій і відкритій формах. Показниками *прихованого* конфлікту є: демонстративне

мовчання; різкий жест або погляд, яким демонструють незгоду; бойкот взаємодії в якійсь сфері сімейного життя; підкреслена холодність у відносинах. *Відкритий* конфлікт виявляється частіше через розмову в підкреслено коректній формі; взаємні словесні образи; демонстративні дії (ляскання дверима, биття посуду, удари кулаком по столу), образи фізичними діями та ін.

Е. Берн, працюючи з групами проблемних пар, описав основні варіанти виникнення конфліктів у сім'ї наступним чином.

1. Люди, які не можуть зрозуміти один одного, але й не хочуть розлучатись. Їхні ігри не задовольняють внутрішні бажання подружжя.

2. Люди, які страждають від поштовху в сценарії. Шлюб може бути досить щасливим впродовж багатьох років, доки у одного з партнерів, наприклад, не почнеться позашлюбний імпульсивний зв'язок. У процесі розвитку «шлюбу втрюх» стає зрозумілим, що з самого початку у пари був подібний сценарій в латентній формі.

3. Люди, що розлучаються і не готові розглядати можливість примирення.

Працюючи з парами, дослідник не відходив від своєї теорії транзактного аналізу, ставлячи наголос на тому, що причинами будь-яких непорозумінь є невиконання рольових очікувань. Наприклад, якщо партнер задає питання з позиції дорослого і очікує відповідь з тієї ж позиції, отримуючи при цьому відповідь з позиції дитини чи батька, то виникає перехрещення транзакцій, що призводить до сварки. Якщо подружжя часто переживає невиконання очікуваних реакцій на певні транзакції, то поступово такий шлюб йде до дезінтеграції стосунків [15].

Таким чином, аналіз літературних джерел дозволяє виділити наступні основні причини виникнення конфліктів у сім'ї.

1. Неспівпадіння поглядів на стосунки.
2. Бажання реалізувати за рахунок партнера свої суперечливі потреби.
3. Страхи по відношенню до протилежної статі.
4. Незадоволення очікувань внаслідок нецілісного сприйняття партнера.

РОЗДІЛ 2. ПОРУШЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПСИХІЧНУ ТРАВМАТИЗАЦІЮ ДИТИНИ

2.1. Сім'я як джерело психічної травми дитини

З позиції дитини сім'я представляється у вигляді семи осіб, з яких четверо належать до прабатьківської родини (бабуся і дідусь дитини по лінії матері і батька), двоє – до батьківської родини (мати і батько дитини), сьомою є сама дитина.

У родині протягом життя трьох поколінь (прабадько-батько-дитина) відбувається зниження виразності характерологічних змін і нагромадження змін невротичного кола, тобто у прабатьківських родинах частіше зустрічаються характерологічні порушення, а у батьківських родинах частіше мають місце порушення невротичного кола, що можуть досягати свого клінічного апогею в захворюванні дитини. Центром психопатологічного перехрестя виступають батьки, у яких сполучаються характерологічні і невротичні порушення. Головним патогенним фактором, що проходить через усі покоління, є психотравмуючий досвід міжособистісних відносин. Основною ланкою передачі цього досвіду для дитини є батьківська родина [2].

Деякі з патологічних стереотипів відносин у прабатьківській родині можуть закріплюватися у досвіді формування особистостей батьків і проявлятися тими чи іншими сімейними установками. Так, мати дитини може мимоволі прагнути домінувати в житті родини, зокрема у вихованні дітей, відбиваючи в цьому не стільки реальну необхідність, скільки авторитарні риси особистості своєї матері. Проте це прагнення проявляється вже в ослабленому і, головне, непослідовному вигляді, оскільки вона якоюсь мірою усвідомлює його неадекватність і має, на відміну від своєї матері, тільки частину її авторитаризму при, одночасно, більшому невротизмі. Мати дитини при відсутності в дитинстві прийнятних для неї емоційних відносин зі своїм батьком неусвідомлено може намагатися заповнити їх у відносинах з чоловіком, якого обирає за ознакою подібності до її батька. Батько дитини може неусвідомлено відображувати у відносинах із дружиною невротичну

прихильність до своєї матері в дитинстві, очікуючи від дружини такої ж міри турботи й уваги.

Батьки дітей з невротичними розладами не тільки мимоволі компенсують, але і повторюють багато з проблем взаємин у прабатьківській родині, зокрема неприйняття індивідуальності дітей, відсутність розуміння їхніх можливостей і потреб тощо. Це здійснюється завдяки формуванню патологічних установок і стереотипів відносин, що діють як задані, запрограмовані. Визначальне значення тут має повторення батьками того неадекватного досвіду міжособистісних відносин, тих психічних особливостей, які вони спостерігали у прабатьківській сім'ї. До них відносять, у першу чергу, сензитивність, гіперсоціалізацію і тривожність [8].

Під сензитивністю розуміють підвищену емоційну чутливість, вразливість, образливість, які виражаються схильністю «все близько брати до серця» та легко засмучуватись, а під гіперсоціалізацією – загострене почуття відповідальності, обов'язку, відсутність бажання йти на компроміс. Контрастне поєднання сензитивності та гіперсоціалізації означає наявність внутрішнього протиріччя між емоційною сферою та обов'язком, яке сприяє виникненню внутрішнього конфлікту.

Наставницьке відношення батьків у вигляді неприйняття дуже несприятливо впливає на дитину. У більшості випадків воно має принциповий характер, тобто дитину визнають і люблять тільки тоді, коли вона виправдовує підвищені очікування і вимоги батьків. Тобто батьки люблять не стільки саму дитину, скільки її відповідність своєму нав'язаному образу «Я». Така любов є «кон'юнктурною», оскільки на неї спроектовані відносини батьків у виді взаємних ревнощів і невдоволення один одним.

Вимоги батьків до дитини можуть бути правильними у своїй основі, але неадекватними за манерою вираження, чому сприяє їх невротичний стан. Занадто завищений обсяг вимог батьків і афективний спосіб їх пред'явлення розглядаються як засіб неусвідомленої компенсації почуття незадоволення собою і низьким рівнем самоприйняття. Таким чином, надлишкові і

роздратовано-нетерплячі вимоги батьків виступають як мимовільний ритуал захисту «Я» від власних проблем самоконтролю. Неможливість критичного визнання цих проблем і їхнього конструктивного подолання породжує почуття внутрішньої незадоволеності і занепокоєння, підвищення внутрішнього напруження і компенсаторну афективно-агресивну розрядку у вигляді «поток» вимог, погроз, рад і розпоряджень на адресу дитини. У цьому випадку непомірний, афективно-підвищений рівень вимог батьків, як і нетерплячість і непослідовність у спілкуванні з дитиною, можна розцінити як прояв невротично мотивованого типу реагування. Прикладом цього може бути ситуація, коли поліпшення стану дитини супроводжується погіршенням емоційного стану матері, нерідко аж до загострення чи маніфестації неврозу. Поліпшення емоційного стану, що відбувається в процесі психотерапії дитини з неврозом, у тому числі зменшення її тривоги і страху, робить менш актуальним і надмірну турботу. За таких умов невротична потреба матері в надлишковій турботі про дитину виявляється незадоволеною, а найбільш доступний шлях вираження її занепокоєння – блокованим. Суб'єктивне відчуття своєї «непотрібності», відсутність конкретної мети, нездатність переключити увагу на нові, більш позитивні сторони взаємин з дитиною є факторами декомпенсації емоційного стану матері.

Таким чином, батьки «переборюють» свою особистісну кризу ціною розвитку неврозу у дитини, який можна розцінити як клінічне відображення неадекватних способів вирішення батьками своїх особистих проблем. Мимоволі використовуючи дитину, спрямовуючи на неї свою нервову напругу, свої взаємні образи і невдоволення, деякі батьки, особливо чоловіки, вірять, що це робиться для блага дитини, щоб вона пройшла «сувору школу життя» [5].

Порушення функціонування сім'ї викликають важкі психічні переживання – психічну травму; наслідком цієї травми або реакції на неї далі може бути психічний розлад індивіда – члена сім'ї.

Психічна травма – це, перш за все, психічне переживання, в центрі якого перебуває конкретний емоційний стан.

Травмуюче переживання сильно впливає на особистість внаслідок вираженості (гостроти), тривалості або повторюваності. Травмуючими є не будь-які сильні переживання, а лише такі, що можуть бути причиною клінічної патології.

До станів, що супроводжують психічну травматизацію, відносять тугу, пригнічення (субдепресивні стани), тривогу, страх, безпорадність, а також складну сукупність станів, які виникають при наявності внутрішнього конфлікту, зіткнення індивіда з непомірними перепонами і труднощами [7].

Найважливішою рисою психотравмуючих переживань є те, що вони займають центральне місце в структурі особистості, тобто їх особлива значимість для індивіда.

Травмуюча ситуація може виникнути в самих різноманітних відносинах індивіда: службових, трудових, учбових та ін. Сімейні відносини, як правило, є найбільш важливими і значущими для індивіда. Провідне місце сім'ї у виникненні патогенних ситуацій і психотравмуючих переживань обумовлюється наступними обставинами.

1. Провідною роллю сім'ї у системі взаємовідносин особистості. Сім'я на ранніх, найважливіших для подальшого розвитку етапах життя, є найбільш значимою, а пізніше – однією із найважливіших соціальних груп, в які включений індивід.

2. Багатосторонністю сімейних стосунків і їх тісним зв'язком. Домашнє господарство, дозвілля, емоційні взаємовідносини, сексуально-еротична сфера життя сім'ї – тісно пов'язані між собою. Будь-яка спроба індивіда внести зміну в одну із зазначених сфер викликає «ланцюгову реакцію» змін у всіх інших. Внаслідок цього сімейну травму важче уникнути.

3. Особливою відкритістю і, як наслідок, уразливістю члена сім'ї по відношенню до різних внутрішньосімейних впливів, в тому числі і травмуючих [11].

Психічні травми сімейної етіології можуть бути одиничними і повторюваними, короткими і довготривалими. Водночас сама тривалість

сімейних стосунків створює особливо сприятливі передумови для формування психічних травм, що діють тривало, повторюються часто і закономірно.

Особливе значення у психічній травматизації особистості мають випадки, коли є стійка патогенна ситуація, обумовлена всією сукупністю сімейних відносин. У цьому випадку індивід сприймає сімейне життя як в цілому травматизуюче. Такий індивід, як правило, відчуває крайнє незадоволення сімейним життям. Це почуття обумовлене і сексуально-еротичною незадоволеністю, і відсутністю спільних інтересів у сфері дозвілля, і невдачами у сфері міжособистісних стосунків (задоволення потреб у симпатії, повазі і т.п.).

Узагальнення наукових даних щодо участі сім'ї в етіології різноманітних нервово-психічних розладів дозволяє констатувати, що серед багаточисельних сімейно-обумовлених травмуючих переживань особливо важливе значення мають стан глобального сімейного незадоволення, «сімейна тривога», сімейно-обумовлене непосильне нервово-психічне та фізичне напруження і стан вини [22].

1. Стан глобального сімейного незадоволення. Патогенна сімейна ситуація, що обумовлює виникнення даного переживання, пов'язана з розходженням між усвідомлюваними та неусвідомлюваними очікуваннями індивіда по відношенню до сім'ї. Наслідком цієї патогенної ситуації є стан фрустрації (усвідомлюваний чи неусвідомлюваний). Фрустрація, у відповідності із психологічними закономірностями її проявів, породжує багаточисельні наслідки, зокрема, обумовлені дією різноманітних захисних механізмів. Частина цих наслідків при їх достатній вираженості та наявності певних особистісних особливостей може вести до психогенних захворювань. Характер травмуючого впливу незадоволення в значній мірі залежить від ступеню усвідомлення даного стану.

У випадку усвідомлюваного незадоволення звичайно спостерігається відкрите визнання чоловіком або дружиною того, що сімейні відносини його (або її) не задовольняють. Характерним при цьому є вказівка на глобальний

характер такого незадоволення, тобто на те, що сімейне життя не відповідає навіть мінімальним вимогам («Наше сімейне життя однаково погане і вдень, і вночі», «Мені не пощастило з сім'єю», «Ми помилилися, нам не буває добре один з одним»). При цьому часто згадуються якісь досить важливі і психологічно зрозумілі обставини, що заважають розлучитись (найчастіше це діти, житлово-побутові труднощі, котрі виникнуть після розлучення). Часто усвідомлюване незадоволення поєднується з конфліктом між подружжям. У такому випадку до констатації незадоволення приєднуються виражені агресивні прояви, пряма вказівка на те, що причиною незадоволення є інший член подружжя.

По-іншому виявляється погано усвідомлюване («тліюче») незадоволення. Подружжя виражає відносну задоволеність сімейним життям («Живемо нормально», «Не гірше, ніж інші люди»), сімейному життю дається в цілому задовільна оцінка. Незадоволення (часто досить виразне) виявляється непрямим шляхом. По-перше, через виявлення почуттів та станів, дотичних до прямого незадоволення: моногонія, нудьга, безбарвність життя, відсутність радості, ностальгічні спогади тощо. Основним рушійним мотивом поведінки в сім'ї у такому випадку виступає необхідність («Робиш те, що потрібно», «Живеш так, як потрібно», «Купуємо те, що потрібно»). По-друге, незадоволення виявляється у багаточисельних скаргах на різноманітні сторони сімейного життя (незадоволення житлом, здоров'ям, успішністю і поведінкою дітей, проведенням дозвілля та ін.). По-третє, «тліюче» незадоволення проявляється в ряді специфічних феноменів, зокрема, у феномені «краплини дьогтю». Йдеться про другорядну проблему, яка в сім'ї може вирости до масштабів, що серйозно знижують задоволеність сімейними відносинами. При наявності справжнього задоволення сімейними відносинами дрібні проблеми відносно легко нейтралізуються, відбувається адаптація до них. У випадку «тліючого» незадоволення, навпаки, дрібна проблема кристалізує незадоволення, яке існує. У феномені «краплини дьогтю» виявляються і захисні механізми індивіда. За допомогою дріб'язкової проблеми, і, особливо, різкого перебільшення її

значимості, індивід одержує можливість сам собі пояснити незадоволення, що неясно відчувається, і яке викликане насправді не даною проблемою, а сукупністю сімейних взаємовідносин.

Інший специфічний феномен, що спостерігається у випадку «тліючого» незадоволення – це зростання фрустрації подружжя. Чоловік і дружина повідомляють про те, що вони стали «знервованими», при цьому зазначаються якісь, на їх погляд, об'єктивні причини цього явища (вагітність, різноманітні труднощі, які зустрічаються у повсякденному житті тощо).

Особливо показовим проявом «тліючого» незадоволення є емоційні вибухи, які зустрічаються в сім'ях такого типу, і які часто призводять до розпаду сім'ї.

«Тліюче» незадоволення виступає фактором, який бере участь в етіології субдепресивних станів при невротичному розвитку, в клініці алкоголізму (особливо жіночого), а також декомпенсуючим фактором при явних акцентуаціях характеру.

2. *«Сімейна тривога»*. Під «сімейною тривогою» розуміють стани мало усвідомлюваної і слабо локалізованої тривоги у подружжя. Характерною ознакою даного типу тривоги є те, що вона проявляється сумнівами, страхами, побоюваннями, які стосуються, перш за все, сім'ї. Це страхи відносно здоров'я членів сім'ї, пізніх повернень, а також стосовно сутичок і конфліктів, що виникають у сім'ї. Така тривожність звичайно не розповсюджується на позасімейні сфери, зокрема такі, як виробнича діяльність, відносини з родичами, сусідами. Основою «сімейної тривоги» є найчастіше погано усвідомлювана невпевненість індивіда в якомусь дуже важливому для нього аспекті сімейного життя. Це може бути невпевненість у почуттях партнера, невпевненість у власних можливостях і т. ін.

Важливим аспектом цього стану є також відчуття безпорадності, нездатності змінити хід подій. Індивід з сімейно-обумовленою тривогою не відчуває себе значимою діючою особою в сім'ї, незважаючи на те, яку об'єктивно позицію він в ній займає і наскільки активну роль відіграє.

Стан «сімейної тривоги» при взаємодії з характерологічними особливостями особистості (зокрема, з явними акцентуаціями характеру) виявляється важливим фактором, що бере участь у виникненні невротичних розладів. Стан «сімейної тривоги» також має велике значення в етіології гострих афективних реакцій, а також гострих реактивних психозів.

3. Сімейно-обумовлена непосильна нервово-психічна і фізична напруга.

Надмірна нервово-психічна напруга є одним із основних психотравмуючих переживань. Важливе значення в розкритті природи цього стану мають роботи І.П. Павлова. Спираючись на вчення про вищу нервову діяльність, дослідник виділив наступні варіанти перенапруження: перенапруження гальмівного процесу, рухливості нервових процесів, зіткнення протилежних процесів.

Сім'я бере участь у формуванні непосильної нервово-психічної напруги її члена декількома способами.

1) створюючи для індивіда ситуації постійного психологічного тиску, важкого або, навіть, безвихідного положення.

2) створюючи перешкоди для виявлення членами сім'ї певних дуже важливих для них почуттів, задоволення важливих потреб. Чим неблагополучніші відносини в сім'ї, тим більше зусиль доводиться докладати, щоб стримати почуття фрустрації, роздратування, агресії. Дані почуття є природним відображенням ситуації в сім'ї, однак їх вияв призводить до подальших ускладнень в сімейному житті. Також це можуть бути почуття, потреби, які сім'я повинна задовольняти, однак вона в силу тих чи інших обставин цього не робить. В першу чергу, це стосується сексуально-еротичних стосунків (у випадку сексуальної дисгармонії), особистісно-емоційних потреб (у взаєморозумінні, співчутті і т.п.).

3) створюючи або підтримуючи внутрішній конфлікт у індивіда. Сім'я може брати участь у провокуванні конфлікту потреб у індивіда, перш за все, постановкою його перед суперечливими вимогами і покладанням на нього відповідальності за їх вирішення.

Нервово-психічна напруга членів сім'ї досягає особливої гостроти у випадку, коли сім'я періодично збуджує і підтримує у індивіда певні прагнення, створює в нього віру у можливість їх реалізації, а потім фруструє їх з тим, щоб пізніше весь цей цикл повторився. Така нервово-психічна напруга бере участь в етіології кардіофобії, патологічних ревностей і неврастенії.

4. Почуття провини, пов'язане з сім'єю. Почуття провини по відношенню до інших членів сім'ї може досягати значної інтенсивності внаслідок різноманітних відносин у сім'ї, котрі у поєднанні з характерологічними особливостями індивіда стають психотравмуючим фактором. Індивід у цьому випадку відчуває, що він всім заважає, що він є причиною всіх невдач, які виникають у сім'ї; він може вважати, що інші члени сім'ї звинувачують його, не дивлячись на те, що в дійсності цього немає. Такий стан може бути обумовлений різноманітними і, найчастіше, погано усвідомлюваними особливостями сімейних відносин. Поведінкові прояви цього стану – це, з одного боку, виправдовування (індивід докладає великих зусиль, щоб стати корисним для сім'ї, виправдати своє існування), з іншого – прагнення «займати якнайменше місця», тобто мінімалізм домагань, крайня поступливість, схильність брати на себе провину за дійсні та уявні помилки, беззахисність. Вияви сімейно-обумовлених станів провини мають велике значення в сексологічній, суїцидальній, підлітковій клініці [13].

Сім'я – не єдине джерело психічної травми індивіда. Патогенні ситуації можуть складатися і поза сім'єю. Однак це не значить, що в цьому випадку сім'я опиняється в стороні. Навпаки, сім'я може активно брати участь у процесі травми, визначаючи чутливість індивіда до травми, його здатність протистояти їй і вибір способу її «переробки». Це також стосується ситуації, коли сім'я є основним джерелом травмуючого переживання. У цьому випадку вона і викликає травмуюче переживання, і в силу інших своїх особливостей, визначає чутливість до травми і згадані особливості реагування на неї.

Психічна травма ставить індивіда перед необхідністю протидіяти їй. Сім'я, як правило, має велике значення у виборі способів реакції на травму. Це відбувається через уявлення членів сім'ї про труднощі і «правильні», «достойні», «найпростіші» шляхи їх вирішення. Сім'я виступає в якості важливого джерела психічної травматизації; сімейно-обумовлені психотравмуючі переживання є факторами, при посередництві яких порушення в життєдіяльності сім'ї перетворюються у нервово-психічні і соматичні розлади індивіда [17].

2.2. Неблагополучні сім'ї та їх вплив на дитину

Неблагополучна сім'я для дитини – це не синонім антисоціальної або асоціальної сім'ї. Існує велика кількість сімей, про які нічого поганого не скажеш із формальної точки зору, проте для даної дитини ця сім'я є неблагополучною.

Сім'я може бути неповною, може бути повною, але з суперечливим вихованням або з вихованням, що пригнічує дитину, або з оранжерейними умовами розвитку і т.д. Деколи неповна сім'я більш корисна для дитини, ніж неповноцінна, хоча і повна (наприклад, при наявності батька-п'яниці, який тероризує всю сім'ю). Навіть при конструктивних відносинах у сім'ї батьки можуть бути надмірно зайняті своєю професійною діяльністю, приділяти мало уваги дитині, що також буде приводити до поганих наслідків для дитини. Відтак, ні матеріальні, ні побутові показники не характеризують ступінь благополуччя або неблагополуччя сім'ї, основним показником виступає відношення до дитини [24].

З урахуванням достатньо великої кількості причин, що обумовлюють функціональну неспроможність сім'ї, існують різноманітні підходи до типології і класифікації неблагополучних сімей. Як системний критерій при складанні типології функціонально неспроможних сімей найчастіше використовують характер десоціалізуючого впливу, що здійснюється такими сім'ями на своїх дітей. За цим критерієм до неблагополучних сімей можна віднести

кримінально-аморальні сім'ї, в яких присутні кримінальні чинники розвитку, і аморально-асоціальні сім'ї, які характеризуються антигромадськими установками і орієнтаціями.

Сім'ї з непрямим десоціалізуючим впливом переживають труднощі соціально-психологічного і психолого-педагогічного характеру, що виражаються в порушеннях подружніх і дитячо-батьківських відносин. Це так звані конфліктні і педагогічно неспроможні сім'ї, які частіше через психологічні причини втрачають свій вплив на дітей.

Найбільшу небезпеку за своїм негативним впливом на дітей представляють кримінально-аморальні сім'ї. Життя дітей в таких сім'ях часто знаходиться під загрозою через жорстоке відношення, п'яні бешкети, сексуальну розбещеність батьків, відсутність елементарної турботи. Це так звані соціальні сироти (сироти при живих батьках).

До асоціально-аморальних сімей частіше за все відносять такі, в яких відсутні моральні норми і обмеження, з відвертими користолобними орієнтаціями, що живуть за принципом «мета виправдовує засоби». Зовні стосунки в таких сім'ях можуть виглядати цілком сприятливими, рівень життя може бути достатньо високим, проте духовні цінності підмінені виключно користолобними орієнтаціями з нерозбірливими засобами їх реалізації.

У конфліктних сім'ях особисті стосунки подружжя будуються не за принципом взаємоповаги і взаєморозуміння, а за принципом конфлікту відчуження. Конфліктні сім'ї можуть бути як галасливими, скандальними, де підвищені тони, дратівливість стає нормою взаємостосунків подружжя, так і «тихими», де відносини подружжя характеризують повне відчуження, прагнення не вступати ні в які взаємодії. У всіх випадках конфліктна сім'я негативно впливає на формування особистості дитини і може послужити причиною різних асоціальних проявів [20].

Педагогічно неспроможні сім'ї – це такі сім'ї, в яких за відносно сприятливих умов (здорова психологічна атмосфера; батьки, що ведуть правильний спосіб життя і проявляють турботу про дітей) неправильно

формуються стосунки з дітьми, робляться серйозні педагогічні прорахунки, що приводять до різних асоціальних проявів у свідомості і поведінці дітей. Педагогічно неспроможна сім'я не робить на дітей прямого десоціалізуючого впливу. Формування антигромадських орієнтацій у дітей в цих сім'ях відбувається тому, що за рахунок педагогічних помилок тут втрачається виховна роль сім'ї, і вона за ступенем свого впливу починає поступатися іншим інститутам соціалізації, які можуть бути неблагополучними.

Негативні фактори виховання в цілому виглядають наступним чином:

- 1) нерозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку дітей;
- 2) неприйняття індивідуальності дітей;
- 3) невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей;
- 4) негнучкість у відносинах з дітьми;
- 5) нерівномірність виховних впливів у різні періоди життя дітей (депривація в перші роки життя, гіперопіка і надмірний контроль у подальшому);
- 6) непослідовність у спілкуванні з дітьми;
- 7) неузгодженість виховних впливів батьків.

Інші патогенні фактори виховання можуть бути згруповані так:

- 1) нерівність у відносинах з дітьми;
- 2) тривожність батьків;
- 3) феномен «прив'язування» – створення емоційної залежності дітей від батьків;
- 4) феномен «заміни» індивідуальності дитини невротично зміненим образом «Я» батьків;
- 5) реактивно-захисний, невротично мотивований характер взаємодії з дітьми;
- 6) зайва принциповість у відносинах з дітьми, недовіра до їхнього досвіду, нав'язування думок і приниження почуття власної гідності, вплив

особистісних проблем батьків на дітей за допомогою механізмів навіювання, «зараження» та ідентифікації [16].

2.3. Насилля в сім'ї. Діти із сім'ї алкогольнозалежних батьків

Під насиллям в сім'ї розуміють реальну дію або загрозу навмисної фізичної, сексуальної, психологічної або економічної дії, спрямованої на примушення з боку однієї особи по відношенню до іншої, з якою особа має чи мала інтимні або інші значущі відносини, з метою контролю, залякування, навіювання відчуття страху [21].

Деструктивні взаємовідносини і взаємодії в сім'ї, яка характеризується застосуванням батьками фізичних покарань до дітей – об'єкт численних досліджень в психології та педагогіці (А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, Г.С. Костюк та ін.). Застосування жорстокості аналізується як соціально-психологічний феномен і як фактор хронічної психогенної травматизації дитини.

Достатньо широке поширення набула класифікація насильства, запропонована М.Д. Асановою. Автором виділено чотири основні типи насилля:

- *фізичне насилля* – це будь-яке невинуваткове нанесення пошкодження дитині у віці до 18 років;
- *сексуальне насилля* – це використання дитини або підлітка іншою особою для отримання сексуального задоволення;
- *зневага* – це хронічна нездатність батьків або особи, що здійснює догляд, забезпечити основні потреби дитини, що не досягла 18-річного віку, в їжі, одязі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті і нагляді;
- *психологічне насилля* – хронічні паттерни поведінки, пов'язані з приниженням, образою, знущанням і висміюванням дитини [15].

О.В. Куфтяк пропонує визначати фізичне покарання як використання або реальну загрозу використання фізичної сили по відношенню до дитини людиною, яка є фігурою авторитету або влади, з метою припинення небажаної,

не схвалюваної поведінки з метою дисциплінування дитини або підштовхування її до бажаних дій і вчинків. Регулярність або циклічність застосування насилля розглядається як важливий показник вияву агресивності та як ознака деструктивності дитячо-батьківських відносин в сім'ї. Відзначається потенційний ризик наслідків для дітей, пов'язаний із застосуванням фізичного покарання: дитячий психологічний дистрес, агресивність, психічні порушення і пограничний розлад особистості [7].

Визначено, що у дитини формується захисна поведінка як результат негативної дії зі сторони батьків. Найбільш поширеними факторами, що впливають на появу тривожності у дітей, є: страх фізичного покарання, ситуації конфліктів з дорослими, домашні неприємності та страх пошкодження.

У сім'ях, які регулярно застосовують фізичне покарання, існують наступні особливості батьківського відношення:

- 1) батьки відторгають свою дитину;
- 2) надмірно суворо контролюють дитину, слідкують за її соціальними досягненнями, вимагають беззаперечної слухняності і дисципліни;
- 3) прагнуть приписати дитині особисту і соціальну нездатність;
- 4) батьки мають слабо виражену здатність емоційно відгукуватись на різноманітні ситуації, проявляють «душевну глухоту», внаслідок чого вони не здатні розпізнавати стан дитини, співпереживати їй;
- 5) відношення до дитини будується на знеціненні, діти своїм існуванням приносять батькам більше неприємностей, ніж позитиву;
- 6) дітям не вистачає елементарної батьківської уваги, вони частіше за все бачать їх негативно і агресивно налаштованими проти себе [14].

У психологічній літературі розрізняють наступні причини насильства в сім'ї:

- *психопатичні*, що базуються на схильності батьків до девіантної поведінки (алкоголь, наркотики, агресивність, комунікативна некомпетентність, суїцидальні схильності, депресивність і т.п.) і відповідних проблемах дітей (недоношеність, хворобливість, фізичні і психічні недоліки і т.п.);

- *соціальні*, що пояснюють насилля такими соціальними чинниками і умовами, як бідність, безробіття, низький освітній і культурний рівень і т.п.;

- *психосоціальні*, що інтегрують психологічні і соціальні чинники; в даних моделях чинники насильства в сім'ї поділяють на структурні, ситуативні і комунікативні, причому саме останні є ключовими [19].

Загальні ознаки будь-якого виду насильства над дітьми:

- невміння зосередитися;
- проблеми з пам'яттю;
- низька самооцінка, відсутність самоповаги, ненависть до себе, що сприяє формуванню комплексу меншовартості;
- недовіра до дорослих;
- поганий настрій;
- незрозумілі напади гніву, агресії, імпульсна поведінка;
- почуття сорому, страху, постійного переживання провини;
- депресія;
- нездатність відчувати задоволення від чого-небудь;
- самотність, відчуженість тощо.

Пережите в дитячому віці насильство специфічним чином пов'язане з формуванням певного кола особистісних розладів. Так, було показано, що фізичне насильство (биття, тілесні покарання) зустрічається в анамнезі хворих з пограничними особистісними розладами значно частіше, ніж у хворих з іншими патологіями [14].

Феномени психологічного насильства, до яких відносять неадекватні батьківські установки, емоційну депривацію, приниження і погрози, тобто все, що руйнує відносини прихильності, або, навпаки, насильно їх фіксує, відіграють не менш важливе значення в етіології особистісних розладів.

Позбавлення батьківської любові в дитячому і підлітковому віці, з одного боку, сприяє розвитку емоційного голоду, а з іншого – спотворює образ «Я». Ситуація емоційної депривації в сім'ї призводить до формування у дитини

широкого кола психопатологій, центральними переживаннями в яких є страхи втрати і смерті.

Крайнім вираженням емоційної депривації стає для дитини сексуальне насильство з боку близьких. «Емоційно голодна» дитина у випадках інцесту часто не здатна розпізнати еротичну природу цікавості, що виявляється до неї. Цьому перешкоджає психологічна залежність дитини від дорослого, сильна потреба в любові і схваленні, крихкість і проникність меж «Я». В результаті акти сексуального посягання можуть переживатися дитиною як вираз знайдених уваги, визнання, любові, а виникаючі при цьому відчуття страху, гніву, приниження – як необхідна «платня» за любов іншого.

Інша форма неадекватного батьківства, емоційний симбіоз, будучи абсолютно протилежним паттерном стосунків, призводить до таких же спотворень образу «Я», як і депривація. Симбіоз є екстремальною формою взаємозалежності, пов'язаної з переживаннями повного «злиття» і «розчинення» в іншому, коли межі «Я» втрачаються. В учасника симбіотичних відносин відсутня потреба у власній індивідуальності, оскільки присутнє велике бажання «потонути» в іншому. Симбіотичний зв'язок батьків і дитини характеризується відсутністю, стиранням в свідомості меж між «Я» і «моєю дитиною». Проте, якщо дитина виявляється «не такою», «поганою», то батьки відкидають цю частину «Я», будучи не в силах прийняти думку «Я – поганий, оскільки частина мене – погана». При цьому утрудненим виявляється вторинне, «когнітивне» самовизначення, оскільки відповісти на питання «Хто я?» можна, тільки відокремлюючи себе і свої межі від іншого. Такий тип стосунків провокує будь-яке вторгнення іншого – фізичне, сексуальне, психологічне. Саме вторгнення так само, як і у попередньому випадку, може переживатися не тільки як власне насильницький акт, але і як бажане заповнення емоційного «вакууму», отримання об'єкту для злиття [14].

Таким чином, найпоширеніші форми неадекватного батьківського відношення – емоційна депривація і емоційний симбіоз – створюють

психологічний базис, особливу перцептивну готовність для інших форм вторгнення, зокрема, фізичного і сексуального.

Поради жінкам при захисті своїх дітей від сімейного насилля [19].

1. Займи рішучу й жорстку позицію стосовно поведінки твого чоловіка, одночасно пояснивши дітям, що ця поведінка є поганою і шкодить усім причетним.

2. Пов'яжи свій протест безпосередньо з ганебною поведінкою твого чоловіка.

3. Не розпочинай протесту, якщо його поведінка в даний момент не є поганою й перебуває в межах етичних норм.

4. Спрямовуй своє неприйняття тільки на агресивну поведінку чоловіка. Не роби спроб загальної оцінки його особистості.

5. Переконай своїх дітей, що ти любиш їх, і що інші люди, які їх любили, люблять їх і надалі.

6. Заохочуй дітей виражати свої емоції й почуття, в тому числі переляк і занепокоєння, щоб ти могла реально оцінити, чи адекватно вони поведуться у ситуаціях сімейного насильства.

7. Не намагайся виправдовувати будь-яку поведінку партнера.

8. Намагайся якомога більш позитивно сприймати майбутнє.

Одним з найбільш несприятливих чинників, що руйнує душевну рівновагу дитини, є зловживання батьками алкоголем. Воно може виявитися фатальним для малюка не тільки у момент зачаття плоду і під час вагітності, але й впродовж всього життя дитини [9].

Пияцтво – причина багатьох порушень поведінки у членів сімей п'яниць. Різні психічні розлади у дітей часто викликаються пияцтвом батьків, їх соціальною деградацією, поганим самоконтролем.

Діти знають, що люди засуджують пияцтво, тому вони прагнуть всіма силами приховати ганьбу сім'ї. Відтак, діти не можуть відверто говорити про свою сім'ю ні з друзями, ні з вчителями. Звичка до приховування обумовлює необхідність ігнорувати реальність. Секретність, обман стають звичайними

компонентами життя, в результаті дитина може формуватися як підозріла і злобна особистість. «Уроки», отримані з цього приводу в дитинстві, підкріплюються тим, що члени сім'ї ніколи не обговорюють чесно проблему пияцтва, що б не відбувалося. В результаті відкриті комунікації перестають існувати. Чим більше секретності, тим більше виникає заплутаності вини, боротьби, бійок, роз'єднання членів сім'ї, їх ізоляції і самотності.

Подібно до того, як діти приховують пияцтво батьків, вони відчують необхідність тримати в секреті і сварки між ними. Сварки, що відбуваються на вербальному рівні, і такі, що супроводжуються фізичною агресією, мають психотравмуючий вплив на дитину. Постійне спостереження за тим, як батьки провокують один одного, сперечаються, призводить до того, що діти засвоюють подібний стиль стосунків між людьми взагалі.

Діти в сім'ї алкогольнозалежних батьків можуть брати на себе наступні ролі: бунтар, відповідальна дитина, втрачена дитина. «Бунтар» виконує в сім'ї роль «цапа-відбувайла», тим самим відволікаючи увагу від матері чи батька-алкоголіка. Його «бунт» сприймається батьками як одна з причин напиться. Такі діти постійно порушують правила, часто кидають школу, рано одружуються або заводять незаконну дитину. «Відповідальний» – це, звичайно, старший з дітей, який перебирає на себе багато домашніх обов'язків. Його роль – запобігати конфліктам за будь-яку ціну. «Втрачена дитина» намагається тікати від реальних подій у світ фантазій. Стаючи дорослою, вона рідко буває цілеспрямованою в житті, продовжує відчувати себе людиною безсилою, що не має вибору [6].

В алкогольнозалежних сім'ях батьки часто не виконують своїх обіцянок. Все це викликає розчарування, пригноблює дитину. Проте, вірні сімейним традиціям все тримати в секреті, діти ніколи не розказують батькам про свої важкі почуття. У дорослому житті вони продовжують очікувати розчарування, не довіряють партнерам як у випадкових, так і в інтимних стосунках. У той же час діти в таких сім'ях вимушені швидко ставати дорослими. Діти відчують себе відповідальними за молодших братів і сестер. Батьки, що зловживають

алкоголем, потребують їх фізичної і емоційної підтримки. Дітям доводиться вислуховувати, підтримувати батьків, робити їх життя більш-менш зручним, комфортним. Діти ніби стають батьками для своїх батьків, прикривають дезорганізацію сімейного життя.

Відсутність турботи і уваги до дитини також може бути стилем виховання в алкогольнозалежній сім'ї, проте нестача турботи є лише початком загальної занедбаності дитини.

«Сексуальна образа» – це ситуація, пов'язана з тим, що дівчинка вимушена замінювати свою хвору алкоголізмом матір у виконанні господарських справ, в турботі про молодших дітей. У такому випадку одного разу може так трапитися, що вона замінить матір своєму батькові в його сексуальних домаганнях. Якщо мати хвора і відсутня фізично й емоційно, тоді батько може шукати дружби і визнання у дочок. Тісні відносини з дочками можуть непомітно зісковзнути в сексуальну сферу. Під сексуальною образою розуміють не тільки явне зґвалтування, але й приховане посягання на вільний сексуальний розвиток. Явна і прихована сексуальна агресія до дітей – досить часте явище в сім'ях з наявністю хворого на алкоголізм. Навіть за відсутності фізичного контакту дії дорослого, які порушують розвиток сексуальності дитини, заважають отриманню власного досвіду в цьому напрямі, можуть розцінюватися як тонка, прихована сексуальна агресія. Вважається, що наслідки як прихованої, так і явної сексуальної агресії завжди важкі і довготривалі. Характер наслідків порівнюється з тим, що залишає сам алкоголізм: відчуття своєї нікчемності, втрати контролю над своїм життям і все більша залежність від цього абсолютного і найбільшого секрету сім'ї. Вина, сором, ненависть до себе, відчай, депресія, роль жертви у всіх життєвих ситуаціях, пасивність – ось далеко не повний перелік того, що може бути пов'язане з актом кровозміщення або з прихованою сексуальною образою, що мала місце в дитинстві [14].

Батьки, які хворі на алкоголізм, не тільки не займаються вихованням дитини, вони її просто «не помічають». Буває, що перебування вдома

представляє пряму загрозу життю і здоров'ю дітей. На квартирах можуть влаштовуватися п'янки, діти не тільки бачать все це, але нерідко і самі стають учасниками. Оскільки стійке уявлення про спосіб життя формується саме в дитинстві, змінити його у подальшому надзвичайно важко.

2.4. Психічний стан дитини у ситуації розлучення батьків

Сучасна сім'я має свої особливості, які слід враховувати освітянам, що взаємодіють з нею. Наразі можна констатувати велику кількість негативних змін, що мають об'єктивний характер і обумовлені умовами воєнного стану в країні, економічними негараздами, політичною нестабільністю, низкою соціальних чинників, що позначаються на характері внутрішньосімейного життя, а саме:

- збільшення кількості сімей з низькими доходами, погіршення матеріального забезпечення дітей;
- збіднення найбільш шанованих раніше у суспільстві людей – інтелігенції, зокрема освітян, представників науки і культури, літніх людей тощо, що призводить до знецінення освіченості та до морального зубожіння суспільства;
- більшість сучасних бабусь і дідусів тривалий час віддають перевагу своїй роботі, а не сім'ї; вони прагнуть соціального визнання і відчуття своєї значущості для суспільства. Повсякчас зменшується кількість терплячих, ласкавих, мудрих бабусь і дідусів, які виховують онуків;
- підсилення нервової напруженості, зростання кількості стресів, а також екстремальних ситуацій, які доводиться розв'язувати сім'ї. Внаслідок цього збільшується кількість сімей, в яких звичайними стають сварки, незгоди, непослідовність вимог до дітей, емоційна неврівноваженість у спілкуванні з ними;
- формалізація стосунків дорослих членів родини з дитиною внаслідок зайнятості батьків, скорочення часу, відведеного на спілкування з дітьми;

- відсутність справжнього культу материнства, жіночності. В переважній більшості сімей матері працюють, цим самим знецінюється їхня праця з догляду і виховання дитини. Працююча мати виявляє менше ніжності й турботи, часто буває занадто вимогливою і жорсткою у взаєминах з дітьми;

- переважання у багатьох сучасних сім'ях матеріальних орієнтацій над духовними, що сприяє виникненню тенденції до прояву у дитини прагматизму, скнарості, зневажливого ставлення до етичної сфери взаємин.

У зв'язку із зазначеними обставинами зростає кількість подружніх розлучень. Розлучення істотно впливає на все подальше життя кожного з членів родини. У зв'язку із розлученням виникає ціла низка нових проблем: економічні негаразди, зміна звичок, смаків, характеру стосунків зі спільними друзями й родичами. Розлучення – це часто трагедія для чоловіка і жінки та подвійна трагедія для дітей [18].

Основними причинами розлучень виступають:

- затяжні подружні конфлікти;
- вступ до шлюбу без кохання;
- зрада одного з членів подружжя;
- нове кохання;
- холодність в емоційних стосунках;
- потреба розпочати нове життя, більш радісне і більш насичене подіями;
- невдоволення розподіленням подружніх ролей і обов'язків;
- проблеми в сексуальній сфері;
- втручання батьків;
- соматична чи психічна хвороба одного з членів подружжя;
- хронічне захворювання у дитини;
- відсутність теплоти і довіри в стосунках;
- різні цінності;
- експлуатація одним з членів подружжя іншого;

- недотримання культури поведінки і норм повсякденного життя одним з членів подружжя;

- погані матеріальні і житлові умови життя;
- сумісне проживання з батьками;
- нав'язливі ревності з боку одного з членів подружжя;
- різний рівень освіти і соціального статусу;
- безплідність одного з членів подружжя;
- алкогольна, наркотична чи комп'ютерна залежність одного з членів подружжя;

- пристрасть до азартних ігор одного з членів подружжя;
- втрата смислу життя одним або обома членами подружжя.

Психологічні причини розлучення, як правило, так чи інакше пов'язані з відчуттям одного чи обох з членів подружжя, що особисте щастя і подружжя любов у даному шлюбі неможливі. Перехід від такого відчуття до бажання розлучитись ускладнюються наступними причинами:

- страх перед засудженням з боку родичів, друзів, оточуючих;
- уявлення про те, що дітям потрібні обоє з батьків;
- низька економічна самостійність і соціальне нерівноправ'я жінки;
- негативне відношення до розлучення на рівні суспільної свідомості;
- гіпертрофована орієнтація на почуття обов'язку на противагу орієнтації на задоволення своїх потреб [23].

Виділяються наступні стадії розлучення.

1. Стадія заперечення. Спочатку реальність того, що відбувається заперечується подружжям. Зазвичай людина витрачає на близькі стосунки багато часу, енергії і почуттів, тому одразу змиритися з розлученням складно. На цій стадії сприйняття ситуації викривляється психологічними захистами, шлюбні стосунки знецінюються за допомогою раціоналізації.

2. Стадія злості. На цій стадії від душевного болю захищає гнів на партнера. Нерідко на цій стадії маніпулюють дітьми, намагаючись перетягти їх на свій бік.

3. Стадія перемовин. Члени подружжя роблять спроби відтворити шлюб, використовуючи для цього багато маніпуляцій по відношенню одне до одного, що включають сексуальні стосунки, загрозу вагітності чи вагітність. Іноді застосовують тиск на партнера за допомогою оточуючих.

4. Стадія депресії. Коли заперечення, агресія і перемовини не приносять результатів, настає пригнічений емоційний стан. У членів подружжя знижується рівень самооцінки, вони можуть уникати інших людей, перестають довіряти їм.

5. Стадія адаптації. Діапазон проблем, що виникають після розлучення і до яких потрібно адаптуватися, доволі широкий: від фінансових труднощів до виховання дітей. При вирішенні цих проблем важливу роль відіграє вміння жити без партнера і долати самотність [23].

Багатьом батькам здається, що розлучення позбавляє дитину майбутнього. Для того, щоб дитина легше пережила травму розлучення, у неї мають зберегтися хороші стосунки як з батьком, так і з матір'ю. Також необхідно, щоб той з батьків, котрий житиме окремо від дитини, брав участь в її вихованні.

Для дитини не має великого значення, одружені її батьки офіційно, чи вони живуть в неофіційному шлюбі. Проте, якщо батьки і були одружені, юридичне розлучення відіграє в сімейних стосунках лише другорядну роль, оскільки звичайно минають місяці або навіть роки між фактичним і офіційним розлученням. Багатьом розлученням передують довгі конфлікти батьків, під час яких вони можуть не раз на деякий час розлучатися.

Розлучення від всіх інших видів розлуки (за винятком смерті одного з батьків) відрізняє остаточність, безповоротність або ж зміна звичних життєвих обставин. Звичайно ця ситуація виникає тоді, коли дитині повідомляють, що «тато і мама розлучаються», що «тато (або мама) їде назавжди», що «тато (або

мама) не буде більше з нами жити» і т.д. Ця обставина перетворює розлучення на переживання втрати одного з батьків.

Більшість дітей, навіть ті, які були протягом довгого часу постійними свідками конфліктів між батьками, сприймають звістку про розлучення як шок. Цьому шоку відповідає і страх батьків перед повідомленням дитині свого рішення. Вони бояться реакцію дитини, яку (свідомо або підсвідомо) сприймають як докір. Батьки бояться також втратити любов дитини, і, перш за все, ті з них, які були ініціаторами розлучення всупереч намірам партнера. Ті батьки, які не хотіли розлучення, часто прагнуть представити перед дітьми «другу половину» як «злого» батька чи матір.

Чим слабше реагує дитина на інформацію про розлучення, тим легшою є ситуація для батьків. Проте відсутність видимих афектів ще не означає, що ці діти не страждають від почуття печалі та образи, що вони не переживають почуття вини або гніву унаслідок заподіяного їм болю. Якщо такі зрімі реакції відсутні, то це, як правило, має важкі наслідки для подолання душевної кризи дитини [6].

Багато батьків намагаються звільнитися від своєї частини вини по відношенню до дітей перекладанням вини на іншого. Наслідки подібних звинувачень виявляються для дітей дуже обтяжливими, аж до спустошуючих. Дитина може опинитися ніби «між двох вогнів» – не хоче вірити у все те, що стверджує матір про батька (або навпаки) і в той же час не наважується їй (йому) суперечити. Такі конфлікти лояльності під впливом факту розлучення приголомшують дитину і здатні остаточно вивести її з душевної рівноваги. Діти потрапляють в конфлікт лояльності незалежно від об'єктивної вини (якщо така взагалі існує) кого-небудь з батьків.

Інший варіант звільнити себе від почуття провини перед дитиною – це тривале приховування від неї факту розлучення. Наприклад, мати говорить, що тато виїхав працювати за кордон, пояснюючи це тим, що чим старшою буде дитина, тим легше вона перенесе звістку про розлучення. Проте подібні приховування несуть в собі додаткову небезпеку, що лежить у фантазіях

дитини, яка одного разу може помітити, що «тут щось не так». Оскільки здається, що все гаразд, дитина не може ні з ким поділитися своїми фантазіями, які часто є набагато жахливішими за реальність. Страхи і побоювання дитини в цьому випадку можуть ставати гротескно перебільшеними. Внаслідок цього дитина втрачає довіру до дорослих, а також може втратити віру в безперервність відносин всупереч тимчасовому розставанню. Такі люди у своєму дорослому житті постійно проявляють потребу контролювати улюблену людину, щоб впоратися зі страхом її втратити.

Багато батьків у момент необхідності інформувати їх дочку або сина про розлучення починають поводити себе, як діти, що провинилися. Вони намагаються уникнути відповідальності, знайти відмовки, звинуватити інших, щось приховати тощо. Подібні регресії дорослих в поєднанні з розлученням можуть мати для дітей важкі наслідки, оскільки при цьому відбувається обмін ролями, і батьки починають виступати в ролі дітей, а діти в ролі дорослих, яким довірено право виносити ухвали про винність і невинність. Це відбувається саме в той момент, коли діти найбільше потребують «дорослих» батьків, які в змозі відповісти за те, що вони роблять, яким можна довірити своє майбутнє. Відтак, найважливіше, але і найважче, завдання, яке стоїть перед батьками, полягає в тому, щоб узяти на себе відповідальність за заподіяний дітям біль. Одночасно ця позиція (відповідальність за вину) є важливою умовою того, що розлучення зрештою зіграє також і позитивну роль для дитини [6].

Часто батьки змагаються один з одним за любов дитини. Якщо дитина проявляє любов до одного з батьків, то вона таким чином ставить в небезпеку свої відношення з іншим. Це приводить дітей до важких конфліктів лояльності. Діти, чиї ранні об'єктні відношення були обтяжені конфліктами лояльності, дорослішаючи, змушені постійно жити з відчуттям необхідності вибору між двома (або декількома) персонами, відносинами. Вони можуть бути захоплені страхом ранили відсутній «третій» об'єкт або втратити його прихильність. Внаслідок цього можуть виникати невротичні симптоми або формуватися відповідні риси характеру.

Конфлікт лояльності, що виникає через агресивні відносини батьків, може протиставляти себе мотиву наслідування одного з батьків тієї ж статі. Внаслідок цього дівчинка може ідентифікувати себе з батьком, а хлопчик – з матір'ю, оскільки бути, як мати, для дівчинки може означати ненависть до батька, а для хлопчика бути, як батько, означатиме відмову від матері. Ідентифікація з одним із батьків іншої статі є способом утримати Едипів об'єкт любові «в собі», і веде разом з проблематикою самооцінки до негативного впливу на розвиток статевої ідентифікації цих дітей. Якщо дитина все-таки ідентифікує себе з кимось із батьків однієї статі з нею, може виникнути небезпека, що вона внаслідок цієї ідентифікації «вживеться» в ненависть до іншого з батьків, внаслідок чого постраждають Едипові любовні стосунки, а разом з ними здатність до подальшого щасливого гетеросексуального життя [15].

Діти, чиї батьки розлучаються після завершення Едипової фази, менш схильні до майбутніх порушень душевного розвитку, ніж ті, для яких розлучення батьків відбулося до шестирічного віку. Агресивні конфлікти між батьками, їх ревнива боротьба за дитину, підміна Едипового конфлікту у дітей конфліктом лояльності, забирають у багатьох дітей шанс протистояти травмі.

У психології сім'ї пропонується розрізняти неспецифічні і специфічні довгострокові наслідки розлучення. До «невигідних збігів обставин», які можуть погіршити довгострокові прогнози дитини, відносяться не тільки більш-менш відкриті конфлікти між розведеними батьками, але й взагалі повне припинення контактів з неопікаючим батьком або матір'ю. Сюди ж можна віднести ситуацію, коли на дитину перекладають відповідальність за те, з ким вона хоче залишитися після розлучення – з татом чи мамою, а разом з цим і провину за її вибір.

Втягуючи дитину в суперечку за опіку, батьки символічно вкладають їй в руки ніж, яким вона у відчаї «вбиває» в своєму внутрішньому світі одного з батьків, з яким не залишається, тобто скоює щось, за що потім мститиме собі й іншим, можливо, впродовж всього життя.

Проміжну позицію між неспецифічними і специфічними довгостроковими наслідками розлучення займає проблема агресії. Діти, які переживають розлучення батьків, схильні до агресивних конфліктів: образи, відмова в головних потребах, регресивні процеси і процеси розділення, процеси ідентифікації (коли сваряться батьки) і віддзеркалення почуття провини неминуче приводять до зростання агресивної сторони дитячого об'єктного відношення до одного або обох батьків.

Результат такої невротичної переробки конфліктів може бути різний у різних дітей. Дитина може боятися власної агресії, зупиняти її, що, ймовірно, буде створювати їй проблеми в подальшому житті, оскільки вона боїтиметься показати роздратування або гнів з приводу пережитих невдач і несправедливості, не насмілюватиметься активно захищати свої інтереси. Інші діти можуть спрямовувати агресивність проти власної особи і постійно відчувати себе винними або відображати почуття вини депресивними настроями. Можливо також, що первинний конфлікт виявиться витісненим, але утвориться схильність до перманентної агресивної «готовності до докору», так що для цих людей навіть незначне розчарування набуватиме форми первинної (травматичної) невдачі, і вони реагуватимуть на нього (для стороннього спостерігача) непомірною агресивністю [10].

Розлучення батьків та їх новий шлюб найчастіше представляють собою первинну причину прояву симптомів психопатології, які в подальшому самим батькам приносять багато занепокоєння. Симптоми, що проявляються після розлучення батьків, добре описані в літературі: занепокоєння, безсоння, агресивність та ін. У дітей можуть виникати проблеми з дисципліною в школі і в сім'ї, іноді у дітей розвиваються психосоматичні симптоми, такі як болі в шлунку, головні болі та ін. Більшість дітей, чиї батьки розлучились, проявляють підвищену дратівливість, часто відчувають страх, смуток; майже у кожної дитини спостерігається зростання агресивного потенціалу, який знаходить свій вихід на комусь із батьків чи на інших дітях. Деякі діти реагують, навпаки, замкнутістю, а також відставанням у соціальному і

емоційному розвитку. Всі ці симптоми супроводжуються зниженням уваги і погіршенням навчання [16].

Розлучення, навіть для дітей, що зуміли добре пристосуватись, залишають глибокі сліди в їхній психіці. Тож слід намагатися зрозуміти проблеми конкретної дитини; зрозуміти, яке значення мають саме її способи реагування на розлучення батьків, які психічні процеси «запускаються» розлученням і як це може відобразитися на душевному розвитку дитини. У такому випадку стає можливим надання допомоги дитині в подоланні її конкретної кризи.

РОЗДІЛ 3. УРАХУВАННЯ ДЕСТРУКЦІЙ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ У КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ ЗІ ЗДОБУВАЧАМИ ОСВІТИ

3.1. Зміст поняття «особистісна проблематика»

Особистісна проблема – це психологічні негаразди, які суб'єкт не може самотійно пізнати та розв'язати внаслідок неусвідомлюваності їх детермінант, проте може відчувати «емоційну токсикацію» (лють, агресія, сльози, образи тощо), яка заважає реалізувати життєві потреби та цілі, переноситься на інших людей, зокрема на власних дітей (феномен «енергетичного вампіризму»), оскільки особистісна проблема завжди пов'язана з енергетичними витратами та вимагає поповнення психічної енергії від інших людей [21].

До особистісної проблематики належать такі стабілізовані утворення психіки суб'єкта, які породжують бар'єри у спілкуванні й ослаблюють контакти з іншими людьми, що ускладнює реалізацію власних потреб та цілей самореалізації суб'єкта.

Труднощі спілкування виникають тоді, коли взаємодія між його учасниками не сприяє їхньому психічному розвитку й негативно позначається на емоційному самопочутті. В окремих випадках це може стосуватися лише одного з партнерів, зокрема в таких дисфункційних стратегіях спілкування, як авторитарна й маніпулятивна.

За авторитарної стратегії досягти успіху можна завдяки механізмам підкріплення і покарання, що на рівні поведінки виявляється в тенденції до підпорядкування інтересів партнера власним бажанням і потребам.

Авторитарна особистість може бути дотепною, турботливою й навіть виявляти любов (вона любить тих, над ким відчуває владу), проте не здатна забезпечити іншій людині свободу й незалежність.

Домінування виявляється й у сімейних стосунках у вигляді «підкування», що насправді може перетворитися на конструювання «золотої клітки». Подекуди від такої любові батьків у дитини може наростати тривожність, оскільки ця любов для неї може означати психологічне ув'язнення або полон.

Не менш дисфункційною є маніпулятивна стратегія, проте вона відрізняється прихованістю засобів психологічного впливу на іншу людину з метою задоволення власних потреб.

Обидві стратегії спілкування порушують принципи рівності, партнерства, гуманізму і спричиняються наявністю особистісної проблеми суб'єкта.

Ознаками наявності особистісної проблематики є: відсутність поміркованості (тверезості у поведінці), імпульсивність, дратівливість, нестриманість, агресивність, потреба в допомозі ззовні, прагнення до авторитарності, яке може бути реалізоване у найрізноманітніших формах.

Поведінка, породжена особистісною проблемою, є запрограмованою, вона зорієнтована лише на інтереси власного «Я» без урахування інтересів інших людей, обмежує свободу розвитку особистості, перетворює її на механізм, робить нецікавою й передбачуваною для навколишніх.

Особистісні деструкції суб'єкта, що виявляються в дисфункціях спілкування, можуть мати замасковані форми, які суб'єкт часто не розпізнає. При цьому в поведінці починають домінувати ірраціональні компоненти, немотивовані вчинки [25].

Ірраціональна поведінка не передбачає прогнозованих результатів; вона, як правило, зумовлена певним емоційним станом. Такій поведінці властива ілюзорність у розв'язанні тих чи інших питань, а засоби спілкування та взаємодії з оточенням часто суперечать свідомим намірам.

За раціональної поведінки, навпаки, результати дії збігаються з її мотивацією. Психічно відкоригована людина діє відповідно до мети й прогнозованого результату і застосовує для його досягнення виправдані засоби.

Наведемо ознаки психічно відкоригованої людини, яка змогла подолати свої особистісні проблеми, тобто позбутися стабілізованої внутрішньої суперечності й набути психічної врівноваженості, гомеостазу. Така людина, перш за все, здатна контролювати власний емоційний стан і поведінку. Їй властиві внутрішній спокій, рішучість, відкритий погляд, незмінна ввічливість, відсутність метушливості, тверезість і практичність розуму та послідовність

поведінки. Від неї знаєш, чого очікувати – як сьогодні, так і завтра, вона здатна до партнерських стосунків, має адекватно-реалістичні погляди, оптимістично й з любов'ю ставиться до життя, з радістю сприймає нове, намагається максимально використати набутий нею досвід, проте не «застрягає» на ньому. Їй властива гнучкість форм поведінки та адекватність ситуації, в якій перебуває суб'єкт.

Особистісна проблематика супроводжується дією захисних тенденцій психіки, які дестабілізують особистість та роблять її ригідною. Захисна система, згідно сучасних досліджень Т.С.Яценко, підпорядковується провідному психологічному механізму – «від слабкості до сили» і працює на підтвердження ідеалізованого «Я». Проте така «сила» часто досягається ілюзорними способами (зокрема, через дискредитацію іншої людини, блокування почуття вдячності тощо), а також має зворотній бік – тенденцію «до слабкості», що виражається у самопокаранні, яке зумовлює внутрішні страждання [25].

Інфантильні першоджерела особистісних проблем пов'язані, зокрема, з тим, що уже з перших хвилин життя людина підпадає під вплив тенденції «поневолення». Інтереси дитини, що виявляються вперше, селекціонуються категоричними «можна» чи «не можна» батьків та суспільства. Відтак, людина із самого початку життя стикається з певними обмеженнями свободи поведінки, що зменшує радість від злиття із середовищем, оскільки діє закон підкорення однієї людини іншою. З дитинства в особи виробляється терплячість до ситуації, коли вона змушена миритися з тим, що над нею є «господар» – батьки, вихователі, старші. З часом ця особа може почати гнобити інших, виявляє тенденції до авторитарності.

Дитяча ситуація взаємодії з батьками визначає подальшу життєву долю суб'єкта і може призводити до формування особистісної проблеми. Так, обтяженість батьків психологічною проблемою може породжувати ситуацію, коли на дитину невидимо покладається психотерапевтична роль – позбавити батьків від наявної, проте неусвідомлюваної особистісної проблеми, яка є

індивідуально-неповторною та сформованою внаслідок власного (часто травматичного) життєвого досвіду. Цим може зумовлюватися маніпулятивна стратегія спілкування з дитиною, яка невидимо перетворюється для батьків із суб'єкта на об'єкт задоволення їх інфантильних потреб. небезпека при цьому полягає у тому, що завдяки неусвідомлюваності внутрішніх суперечностей, що лежать в основі особистісної проблематики батьків, та дії захисного механізму раціоналізації, коли свідомо проголошуються добрі наміри щодо дітей, батьки невидимо для себе формують деструкції в особистості дитини.

Батьки, як правило, не усвідомлюють бажання, щоб дитина позбавила їх від почуття меншовартості, самотності, незахищеності, якими вони навантажилися з дитинства. Почуття самотності штовхає до формування ставлення до дитини як до «друга» або «подруги», що вимагає повної посвяти її у власні, зокрема, інтимні справи. У результаті такої взаємодії дитина втрачає свою самість (ще досить незрілу унаслідок біологічного та психічного розвитку, що продовжується) і навантажується проблемами дорослих, які ще не може адекватно збагнути. Дитина виявляється змушеною жити не своїм власним життям, а життям своїх батьків, несвідомо тамуючи свої справжні почуття. Приміром, донька внаслідок ідентифікації з мамою змушена ненавидіти батька, хоча в душі вона любить його та страждає від конфлікту батьків. Неусвідомлювана внутрішня суперечність, сформована маминою проблематикою та не відповідна психологічному віку дитини, може призвести до особистісних деструкцій [25].

За допомогою захисного механізму ідентифікації дитина може заміщувати батька або матір власним батькам. Тоді до дитини висуваються вимоги, як до дорослого, який повинен піклуватися про батьків. Недотримання дитиною батьківських вимог зумовлює почуття розчарування в дітях.

Відчуття матір'ю емоційної знедоленості у її дитинстві може накладати відбиток на актуальну взаємодію намаганням упередити це у стосунках з власною дитиною за типом компенсації або ж, навпаки, виміщування на дитині власних негараздів у вигляді агресії, покарання. У першому випадку дитина

може опинитися у «золотій клітці», коли блокується її свобода, незалежність, розвиток особистісного потенціалу, творчості, самостійності у прийнятті рішень. Така взаємодія є небезпечною для дитини, оскільки в дорослому житті її може лякати незалежність, і вона буде змушена повсякчас відшукувати того, від кого вона могла б бути залежною. Одночасна бажаність такої незалежності може зумовити внутрішній конфлікт між прагненням до самостійності та її уникненням, що актуалізується у ситуації взаємодії з людьми через деструктивну стратегію поведінки, а саме: наближення до себе та руйнування стосунків у випадку залежності, навіть якщо залежною є інша людина. У випадку явного вияву агресії ставлення матері може детермінуватися прихованою, тамованою недобррозичливістю до дитини, яка може проявлятися і в сновидіннях, наприклад, у сюжеті дітовбивства. З. Фрейд з цього приводу зазначав, що такі сновидіння викликані суперечливими почуттями до дитини, яка неусвідомлено сприймається матір'ю як тягар, що заважає розлучитися з нелюбимим чоловіком, влаштувати особисте життя.

Часто батькам складно підтримувати партнерські стосунки з дитиною, оскільки позиція батьківства немовби накладає санкції займати авторитарну, іноді деспотичну позицію, за якої створюється ситуація нерівності, коли дитина змушена повсякчас «вирівнюватися».

Вкрай небезпечною для формування особистості дитини є конфліктогенність у родині, відсутність розуміння між різними поколіннями. Батько і матір, які воюють та конкурують за владу у сім'ї, власним прикладом навантажують дитину мортидними почуттями ворожнечі та ненависті, а психологічне «перетягування» її «на свій бік» може сформувати у дитини подібний стиль поведінки у стосунках з іншими людьми. Невідкоректована матір може невидимо підпорядковувати собі дитину, особливо дівчинку, зі страху емоційної конкуренції з чоловіком (що раціоналізується необхідністю тісного емоційного контакту з дитиною) або ж конкурувати з донькою, як із дорослою жінкою. У поведінці це може проявлятися у вигляді критичних зауважень, сарказму, гнобленні бажань дівчинки, зокрема, її бажання бути

жіночною, гарною, оскільки за логікою несвідомого мати завжди повинна залишатися «найкращою». Така дитина може привчитися до того, що вона гірша за будь-яку жінку, заздалегідь налаштуватися на поразку у чоловічо-жіночих стосунках. Поряд з конкуренцією батьки можуть невидимо для себе висувати недосяжні для дитини вимоги, і тоді для батьків вона назавжди залишається «не такою», що формує в ній почуття меншовартості [25].

Часто у батьківській сім'ї дитині не залишають права говорити правду, висловлювати щире ставлення до батьків та сімейної ситуації, оскільки такий прояв дитячої індивідуальності розцінюється батьками як доказ їх психологічної слабкості, недосконалості, з якими їх ідеалізоване «Я» погодитися не може. Тоді дитина змушена говорити неправду, щоб догоджати комусь із значущих дорослих, в результаті чого вона може втрати зв'язок із власною самістю, яка може видаватися їй несправжньою.

Довгоочікувана дитина у сім'ї має небезпеку перетворитися на основну фігуру, навколо якої центрується життя сім'ї. У подальшому житті така дитина очікуватиме подібного ставлення до себе з боку друзів, співробітників, маючи природне непідтвердження своєї значимості, а значить, і привід безпідставно карати інших за те, що вони «не віддають їй належного». Інколи батьки моделюють ситуації, коли дитина може задовольнити будь-яку природну потребу (наприклад, у незалежності або відпочинку) лише через драматичну ситуацію у стосунках з ними. За таких умов дитина може втратити відчуття радості від життя, а відчуття щастя автоматично буде викликати недовір'я чи стане поштовхом до запуску у дію драматичних повторів.

У випадку втрати одного з дітей у сім'ї інша дитина може зазнати дискредитації з боку батьків: оскільки мати немовби «не має права на радість», то рятується від травматичної ситуації, психологічно «омертвляючи» другу дитину [25].

Підкреслена суворість виховання часто вуалює ті заборони, які блокують активність дитини. У цьому випадку може заборонятися така активність, яка заважає спокою та комфорту батьків. Спонтанна активність, що є невід'ємною

частиною психічного життя дитини, має небезпеку викликати у неї почуття провини та відчуття того, що вона виходить за межі санкціонованого їй, порушує заборону. До того ж у дитини може сформуватися глобальне почуття образи, яке може у процесі дорослішання посилюватися та переноситися на інших людей унаслідок «вимушеного повторення», блокуючи становлення психологічної зрілості суб'єкта. Тому надзвичайно важливим є усвідомлення батьками того, що для розвитку дитини є важливою її внутрішня свобода, формування якої відбувається завдяки спонтанній активності та терплячому ставленню до неї з боку батьків. До того ж, діти, чий батьки часто використовують покарання як метод виховання, застосовують схожі агресивні форми поведінки у стосунках з іншими людьми та стають самі більш агресивними.

Виховний вплив передбачає посування дитини до ідеалу шляхом створення певних обмежень, що зумовлюються дотриманням загальнолюдських, моральних цінностей. У цьому процесі рушійною силою для дитини виступає її прагнення догодити значущим дорослим – батькам. Проте поняття ідеалу часто пов'язане з невиправданою ідеалізацією дитини з боку батьків, заборонами відступати від окресленої ними лінії поведінки. Унаслідок цього психіка дитини змушена відступати від власних потреб та бажань, чим і створюється перша суперечність: дитині усе важче досягати визначеного ідеалу (адже вона дорослішає, і вимоги батьків зростають), а любов батьків усе більше набуває умовності, наприклад, за такою логікою: «Якщо будеш гарно навчатися, отримаєш винагороду». Оскільки сім'я є найпершою інстанцією, у якій дитина отримує зворотній зв'язок від інших людей стосовно себе та вчиться сприймати себе очима оточуючих, то ідентифікуючись з батьками, вона набуває досвіду ставлення до себе через подібну умовність за такою логікою: «Я люблю себе, коли відповідаю вимогам батьків (ідеалу)». Внаслідок цього психічна енергія починає невиправдано витрачатися на докори собі, самокритику. При цьому лібідні потяги до батьків витісняються, не маючи змоги реалізуватися через постійне висунення вимог з боку батьків, що

маскуються нормативними цінностями, які є необхідною умовою соціальної адаптації дитини. Так створюється ситуація, коли дитина змушена «заслужити» любов батьків. Нормативні цінності не завжди перебувають у гармонії з інфантильними тенденціями психіки, адже витіснене прагнення отримати батьківську любов зберігає свою імперативність. Таким чином, формується внутрішня суперечність психіки, яка проявляється в амбівалентному ставленні до батьків. На допомогу у такому випадку приходять психологічні захисти; витісняючи не лише лібідні тенденції щодо батьків, а й усі негативні емоції, вони створюють ілюзію, що «я завжди на висоті». Відтак, через захисний механізм заміщення уже в дорослому житті психіка шукає суб'єкта, який би не оцінював, а ставився так, як ставилися батьки у ранній період дитинства, а саме: забезпечував безумовне прийняття та любов, тобто у певному розумінні здійснював психотерапію. Особистісні характеристики та потреби заміщуючого суб'єкта при цьому, як правило, нівелюються, не беруться до уваги, що згодом може призвести до руйнації стосунків та розчарувань [25].

3.2. Дослідження тривожності дитини

Тест тривожності Р. Темл, М. Доркі, В. Амен [12].

Спрямування методики: дослідження тривожності дитини у різних життєвих ситуаціях спілкування з іншими людьми.

Матеріал: графічні зображення різних життєвих ситуацій дитини.

Рис.1. Гра з молодшими дітьми (дитина грає з двома малюками).

Рис.2. Дитина і мама з малюком (дитина йде поряд з мамою, яка котить візок з малюком).

Рис.3. Об'єкт агресії (дитина втікає від іншої дитини, яка нападає на неї).

Рис.4. Одягання (дитина сидить на стільчику і взуває черевички).

Рис.5. Гра зі старшими дітьми (дитина грає з двома старшими дітьми).

Рис.6. Вечірній відпочинок на самоті (дитина йде до свого ліжка, батьки сидять в кріслі спиною до неї).

Рис.7. Умивання (дитина умивається у ванній кімнаті).

Рис.8. Зауваження (один з батьків суворо «вичитує» дитину).

Рис.9. Ігнорування (батьки грають з малюком; дитина стоїть на самоті на задньому плані).

Рис.10. Агресивний напад (однолітки забирають у дитини іграшку).

Рис.11. Прибирання іграшок (дорослий і дитина збирають іграшки).

Рис.12. Ізоляція (двоє однолітків тікають від дитини, яка стоїть осторонь).

Рис.13. Дитина з батьками (дитина стоїть між батьками).

Рис.14. Харчування на самоті (дитина сама сидить за столом і тримає стакан).

Кожен малюнок виконаний у двох варіантах: для дівчаток (на малюнку зображена дівчинка) і для хлопчиків (на малюнку зображений хлопчик). Обличчя дитини не промальоване, подано лише контур голови. На одному з допоміжних малюнків зображене обличчя з усмішкою, а на другому – сумне обличчя.

Метод роботи. Малюнки показують дитині один за одним. Обговорення малюнків відбувається у кабінеті психолога. У процесі обговорення дитину запитують: «Як ти думаєш, яке обличчя буде у дитини: сумне чи веселе?». Вибір дитиною певного обличчя та її словесні зауваження фіксуються у протоколі.

Приклад протоколу:

Ім'я дитини:			
Малюнок	Зауваження дитини	Веселе обличчя	Сумне обличчя
Гра з молодшими дітьми		+	
Дитина і мама з малюком	Я і так зайвий у сім'ї		-

Об'єкт агресії	Я боюся, що мене поб'ють. Вони сильніші за мене		-
Одягання	А можна, щоб вони були нові?	+	
Гра зі старшими дітьми	Якщо вони будуть мене захищати	+	
Вечірній відпочинок на самоті	Боюсь темряви		-
Умивання			-
Зауваження	На мене часто кричать і б'ють		-
Ігнорування	Я люблю гратися на самоті	+	
Агресивний напад	Я віддаю, щоб не били		-
Прибирання іграшок	Мама буде кричати		-
Ізоляція			-
Дитина з батьками	Інколи це буває весело	+	
Харчування на самоті		+	

На основі даних протоколу підраховується індекс тривожності дитини (ІТ), який дорівнює відсотковому відношенню кількості емоційно-негативних виборів (сумний вираз обличчя) до загальної кількості малюнків (14).

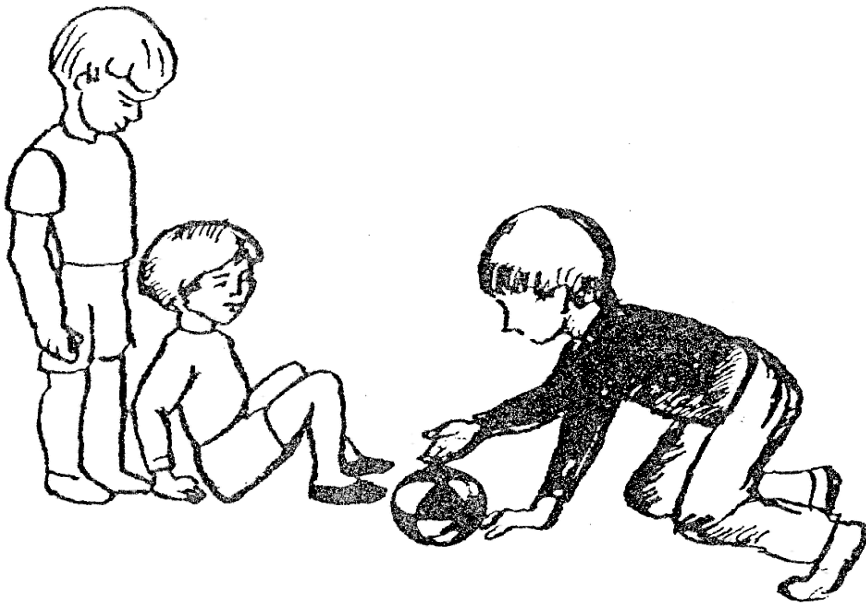
$$IT = (\text{кількість емоційно-негативних виборів}/14) * 100\%$$

Високий рівень тривожності (IT вище 50%).

Середній рівень тривожності (IT від 20 до 50%).

Низький рівень тривожності (IT від 0 до 20%).

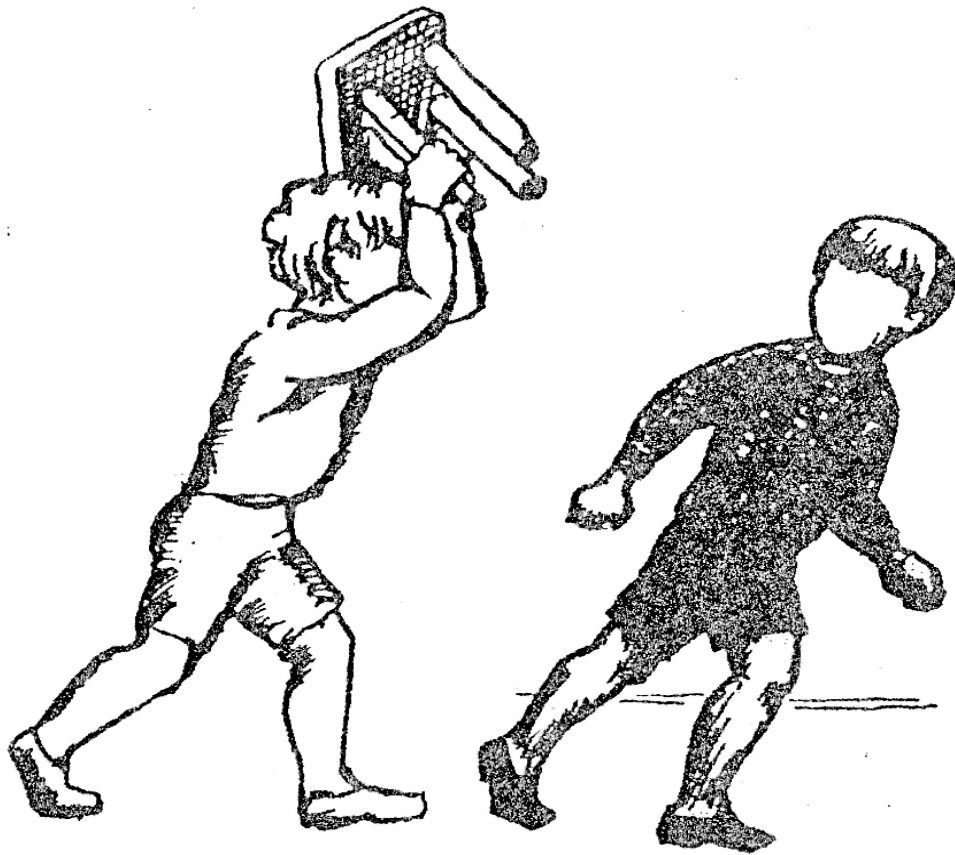
Кожна відповідь дитини аналізується окремо. На основі цих відповідей робляться висновки щодо можливого характеру емоційного досвіду дитини в даній чи схожій ситуації. Особливо високою проєктивністю відзначаються малюнки 4 (одягання), 6 (вечірній відпочинок на самоті) та 14 (харчування на самоті): діти, які роблять в цих ситуаціях негативний емоційний вибір, як правило, демонструють високий рівень IT. Старші діти частіше бувають тривожними у ситуаціях, що моделюють відносини «дитина-дитина», ніж молодші.

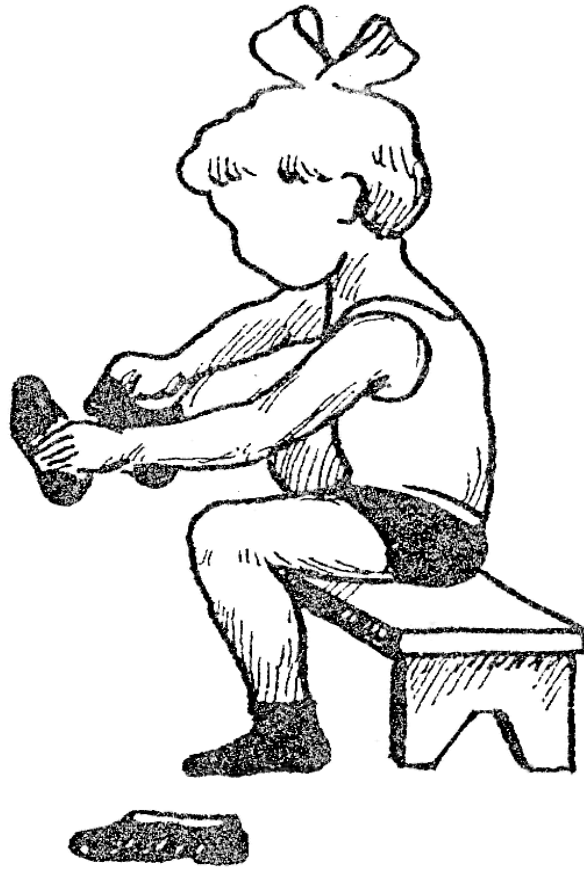

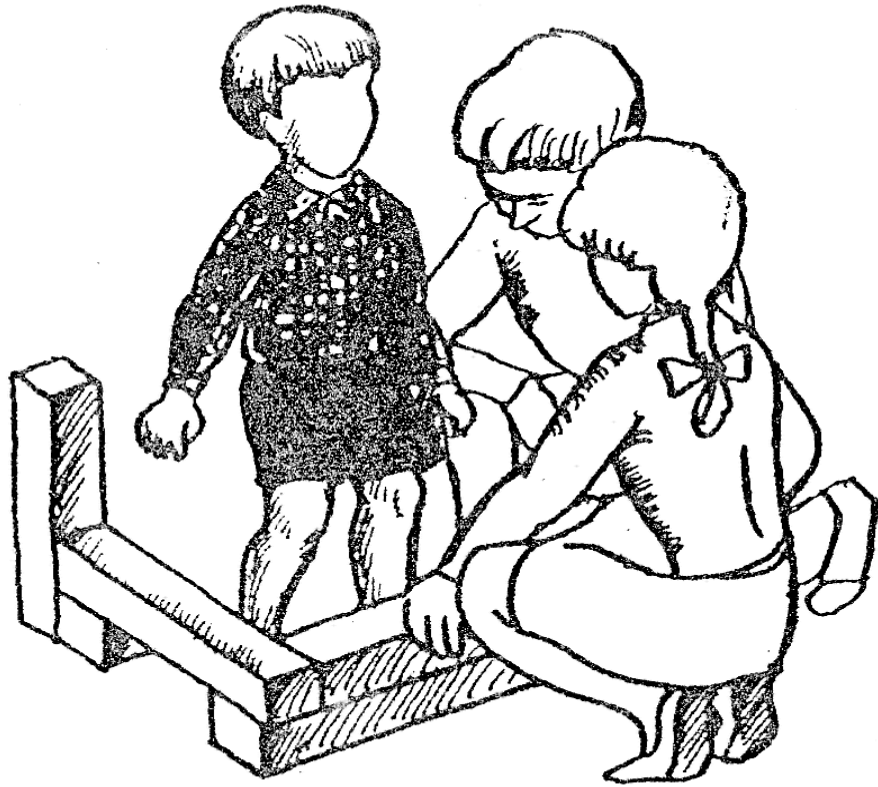

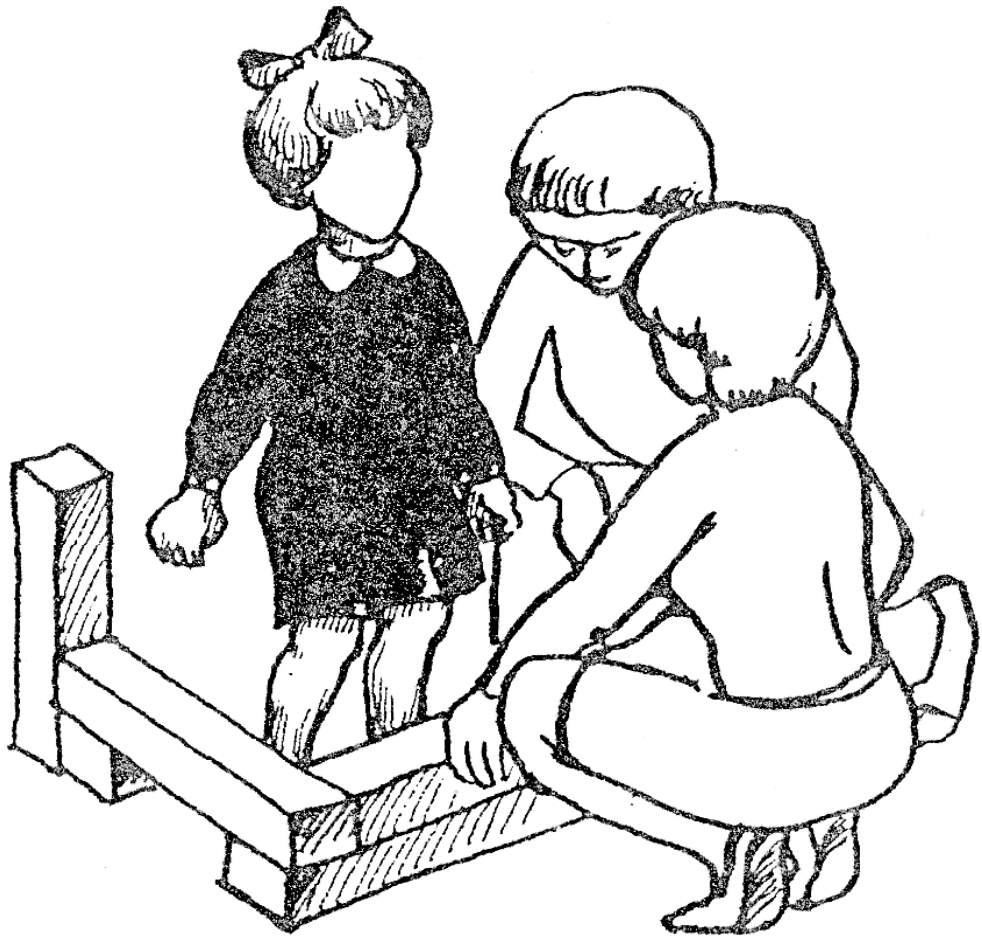

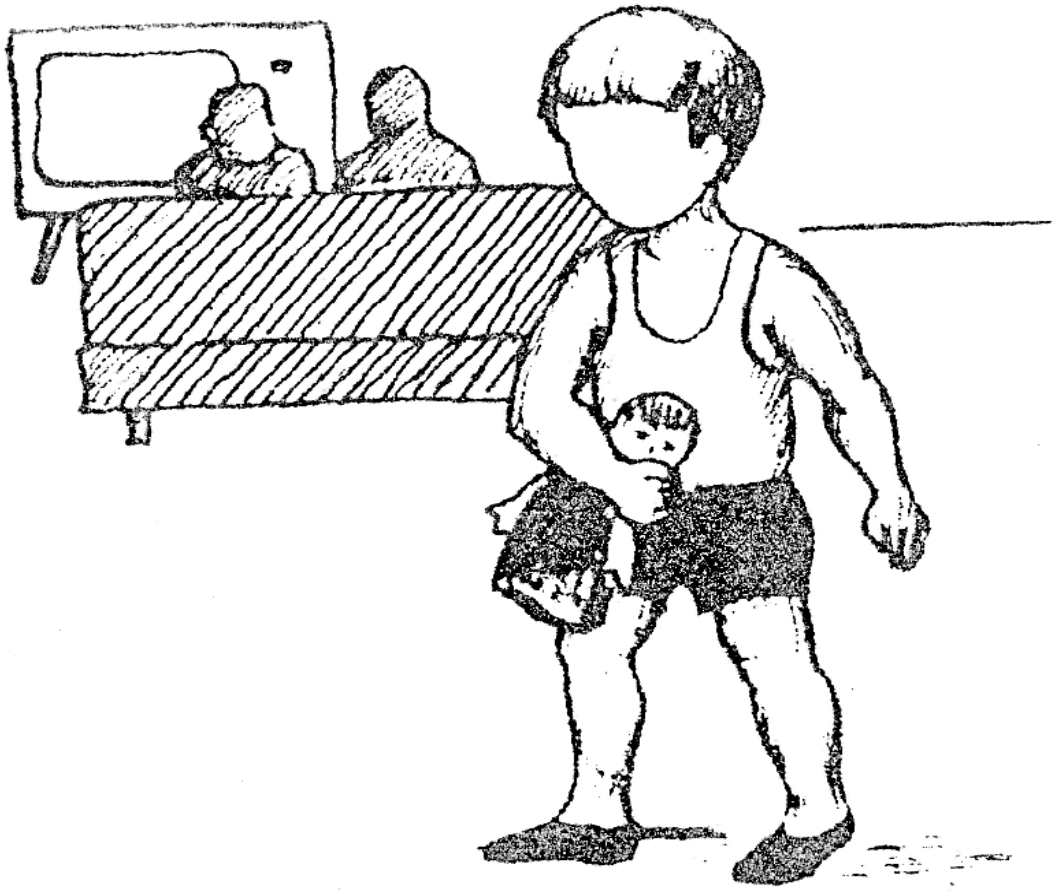

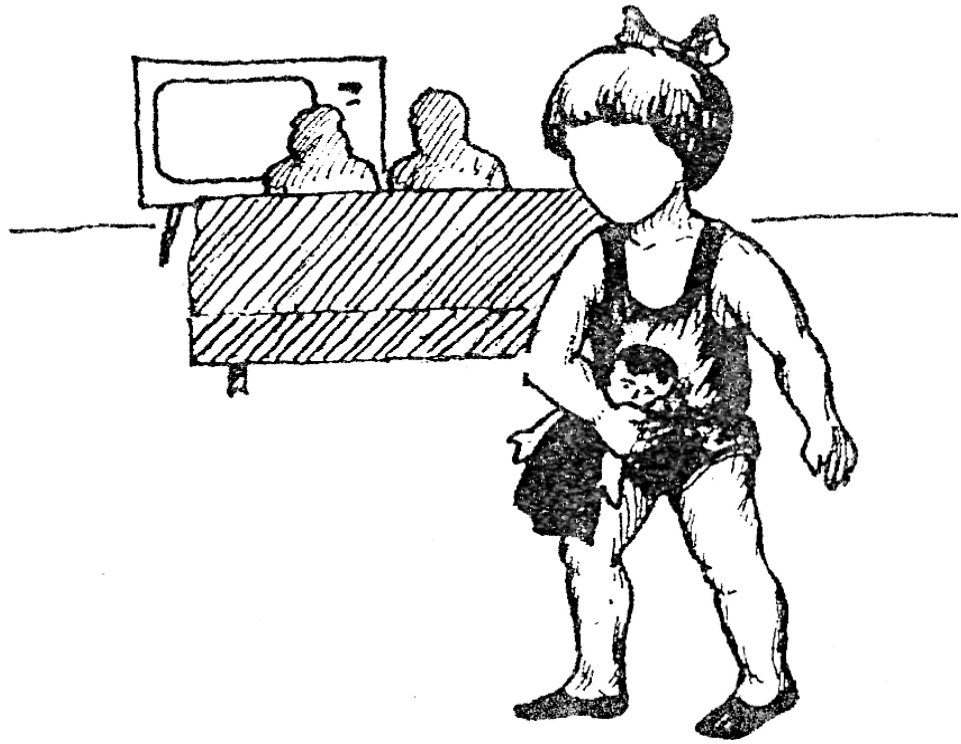

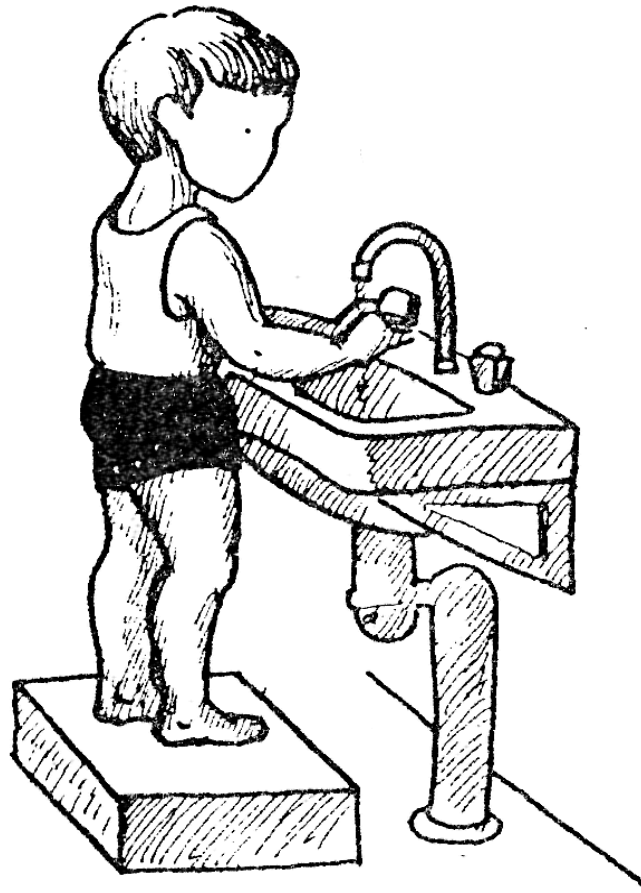

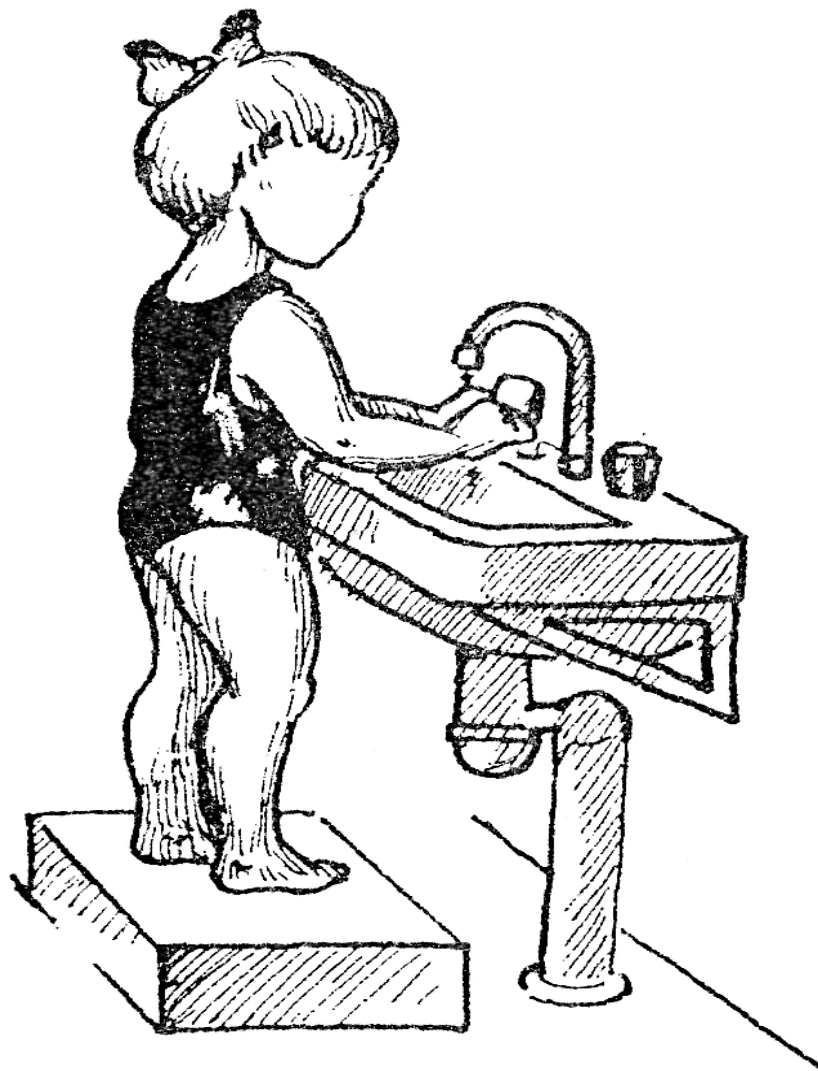

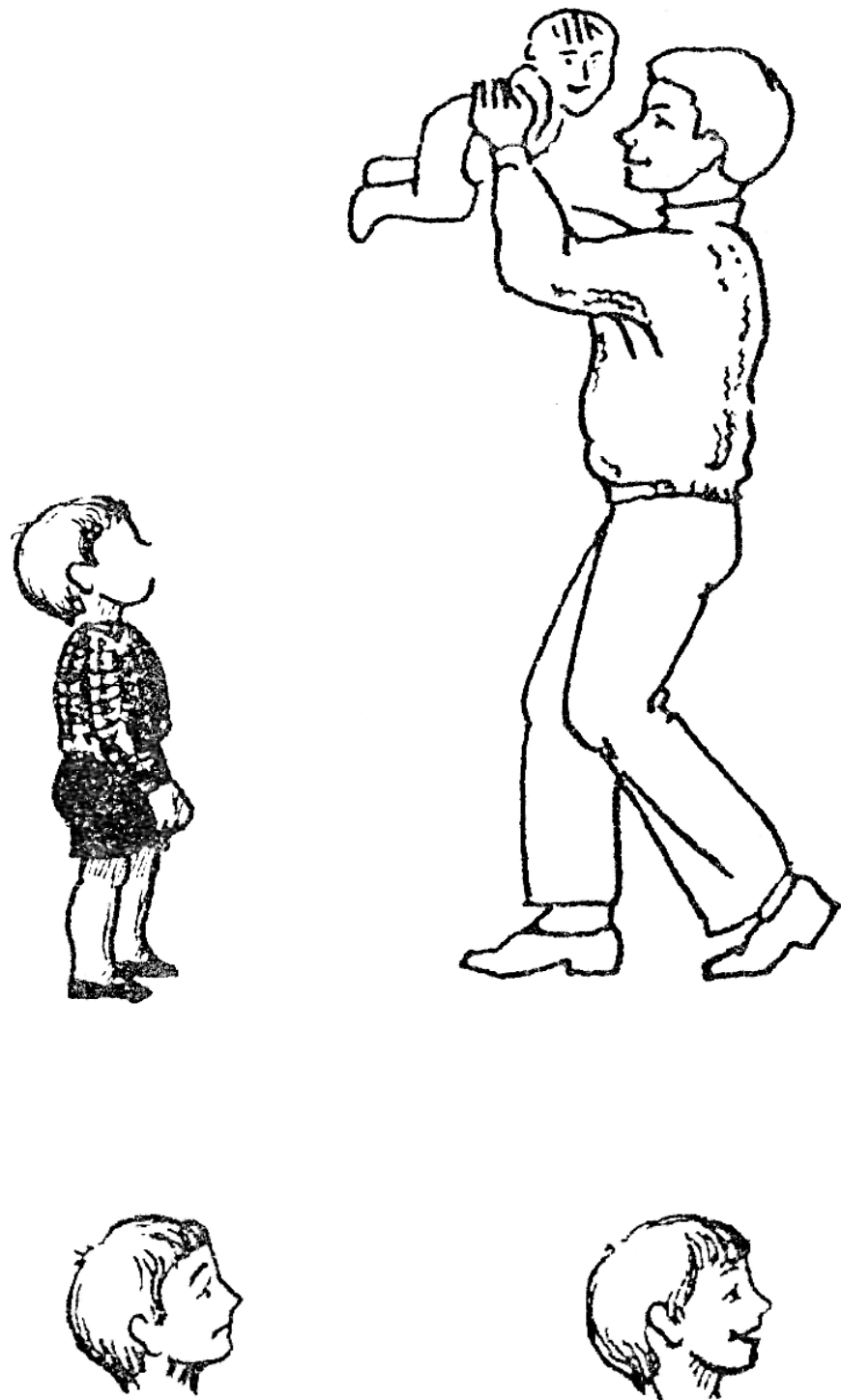

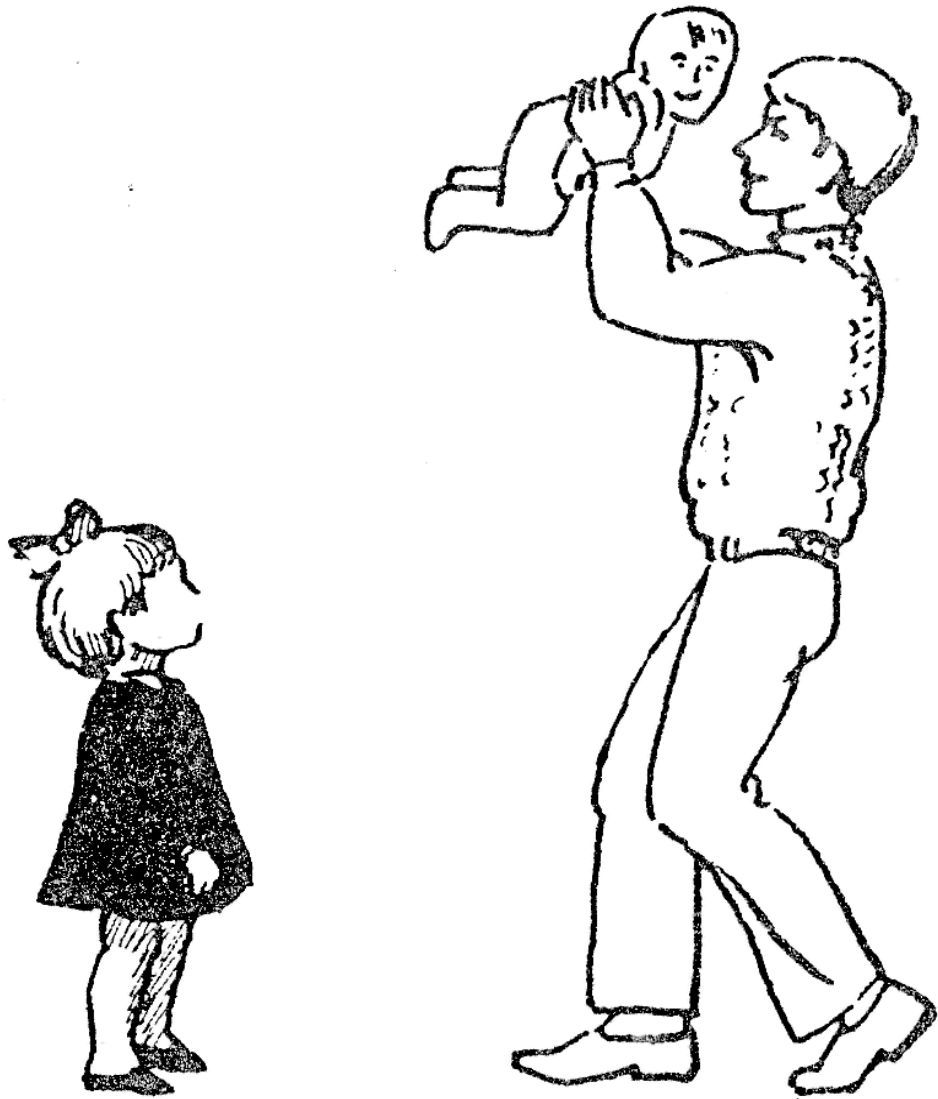

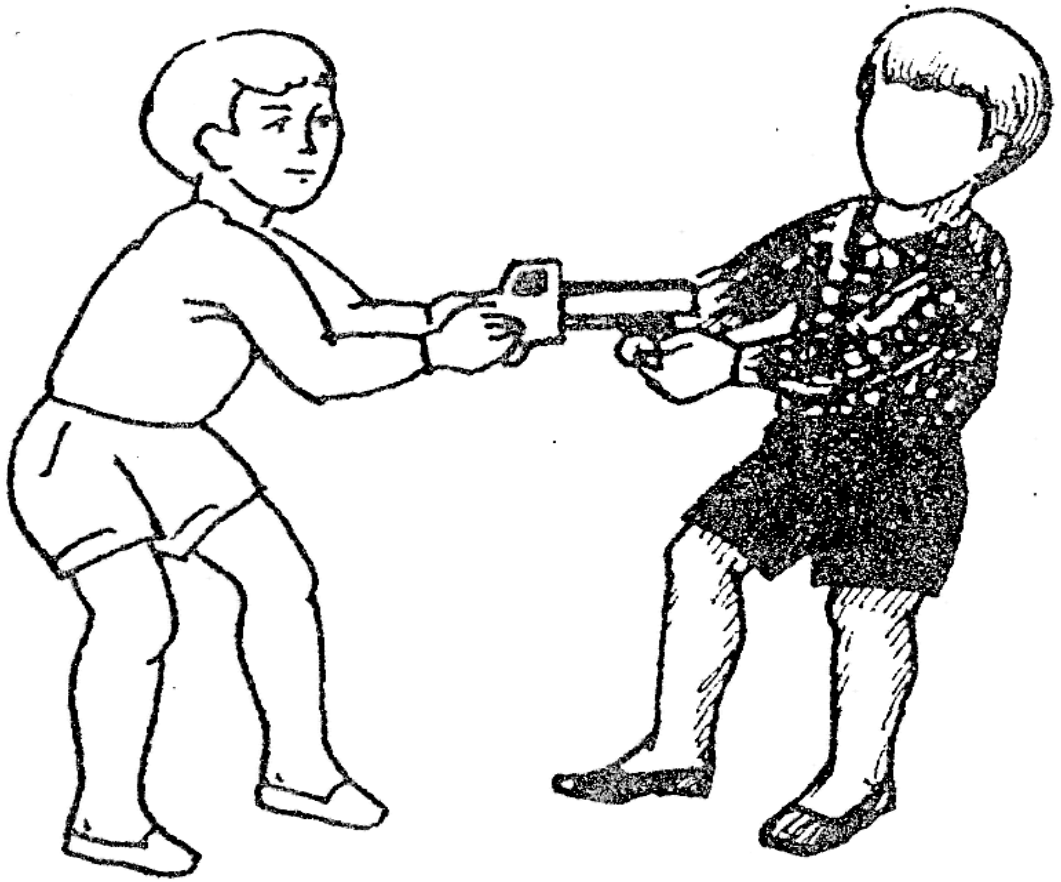

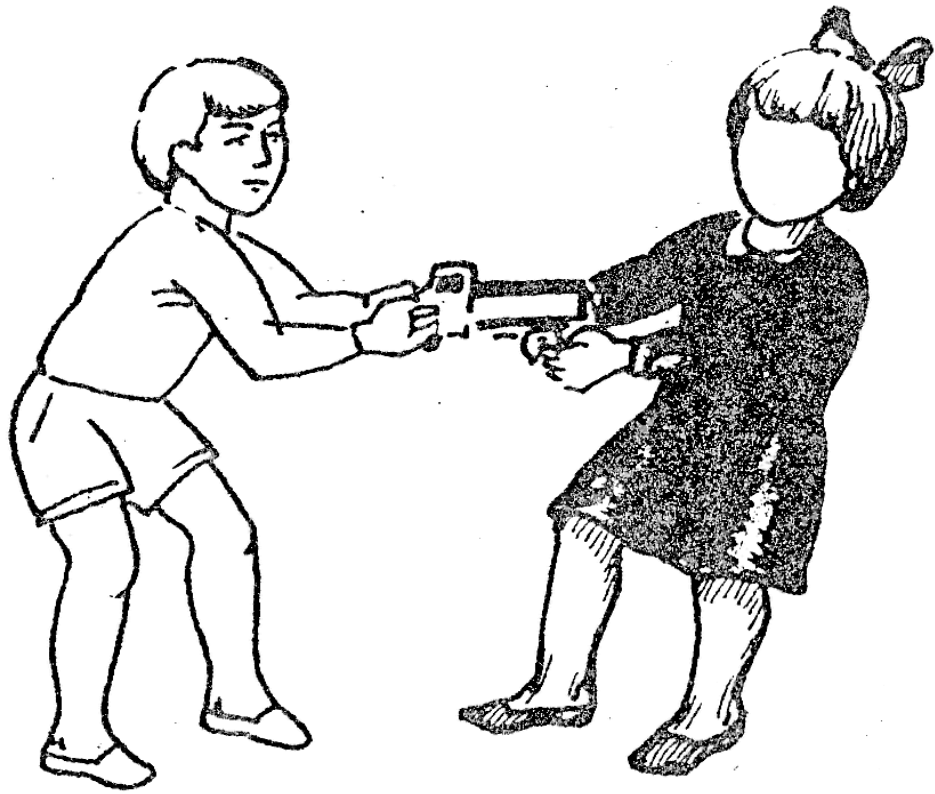

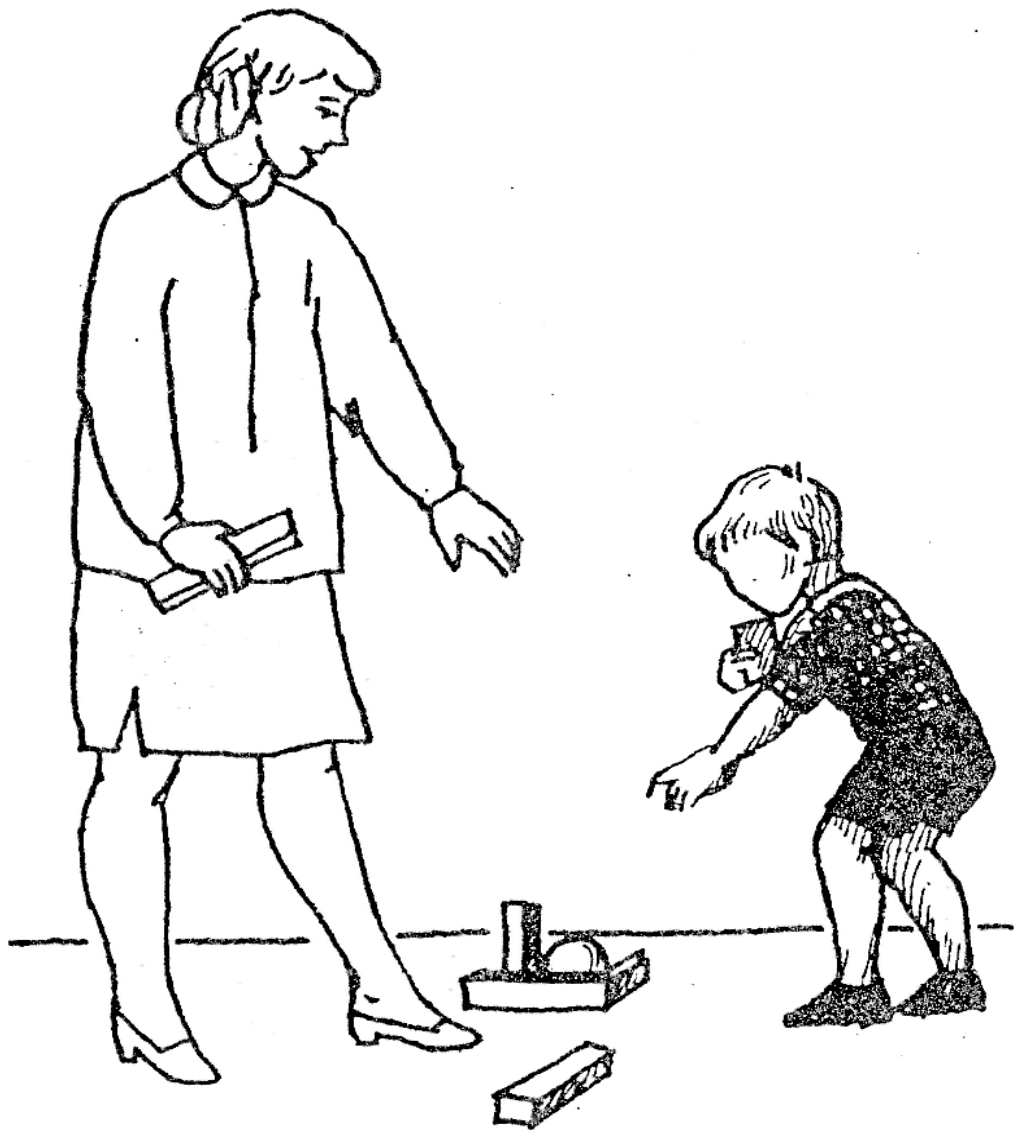

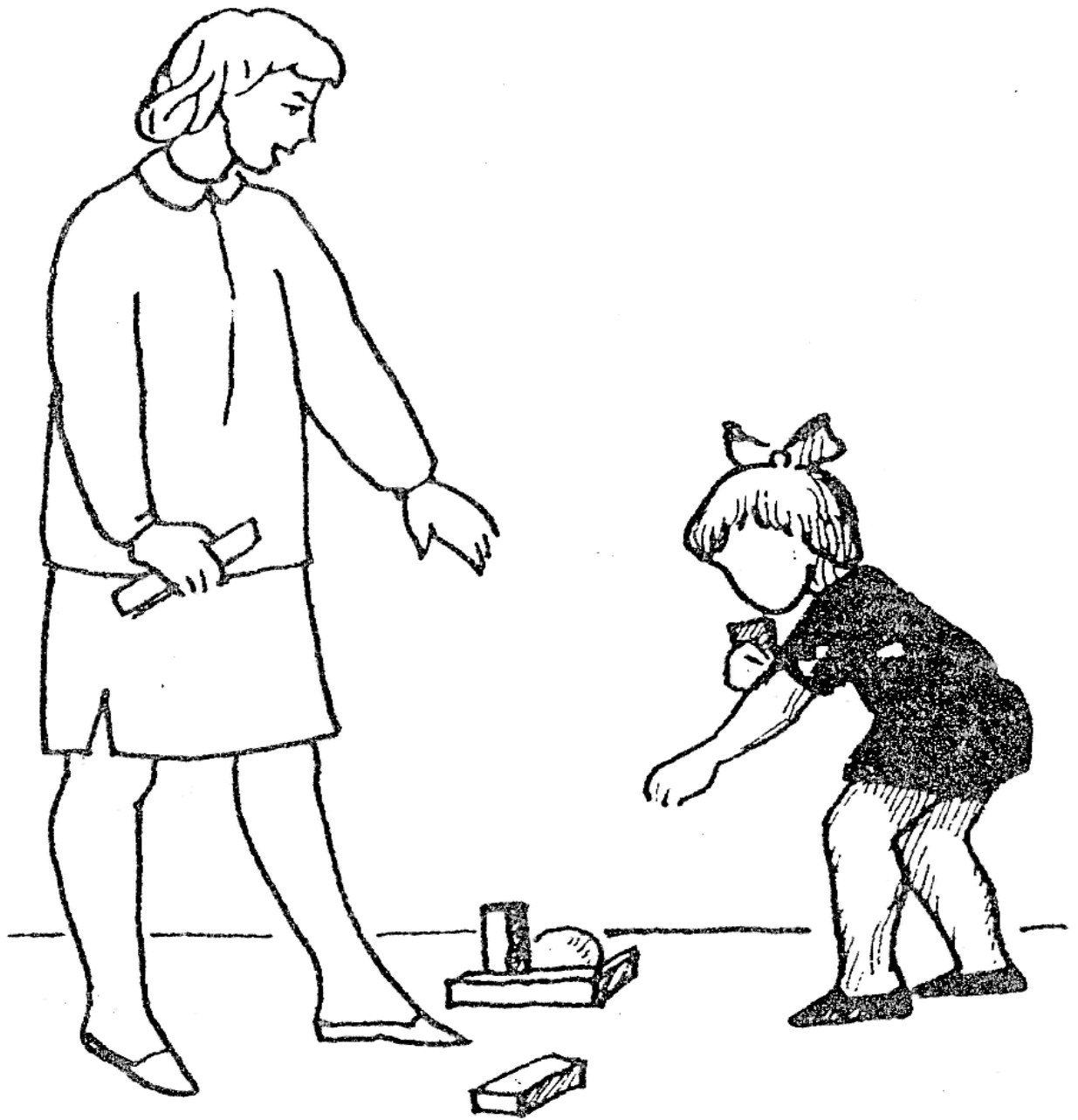

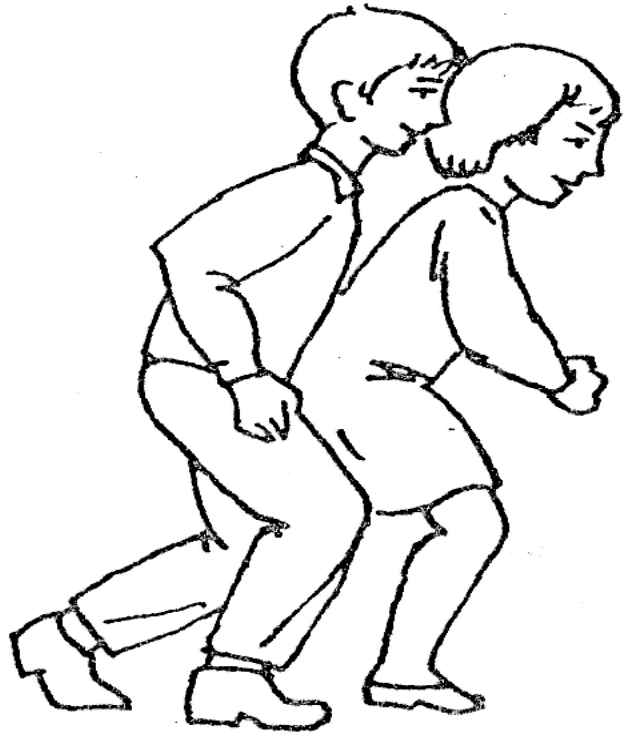
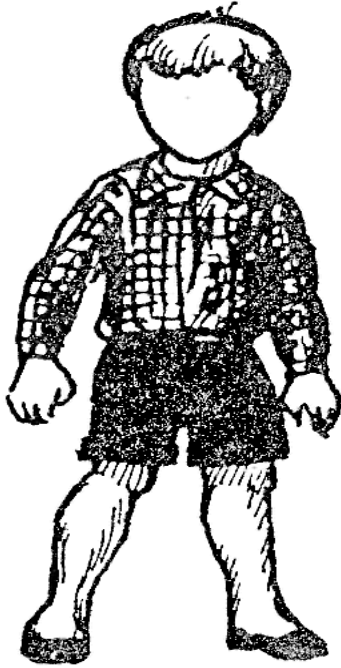

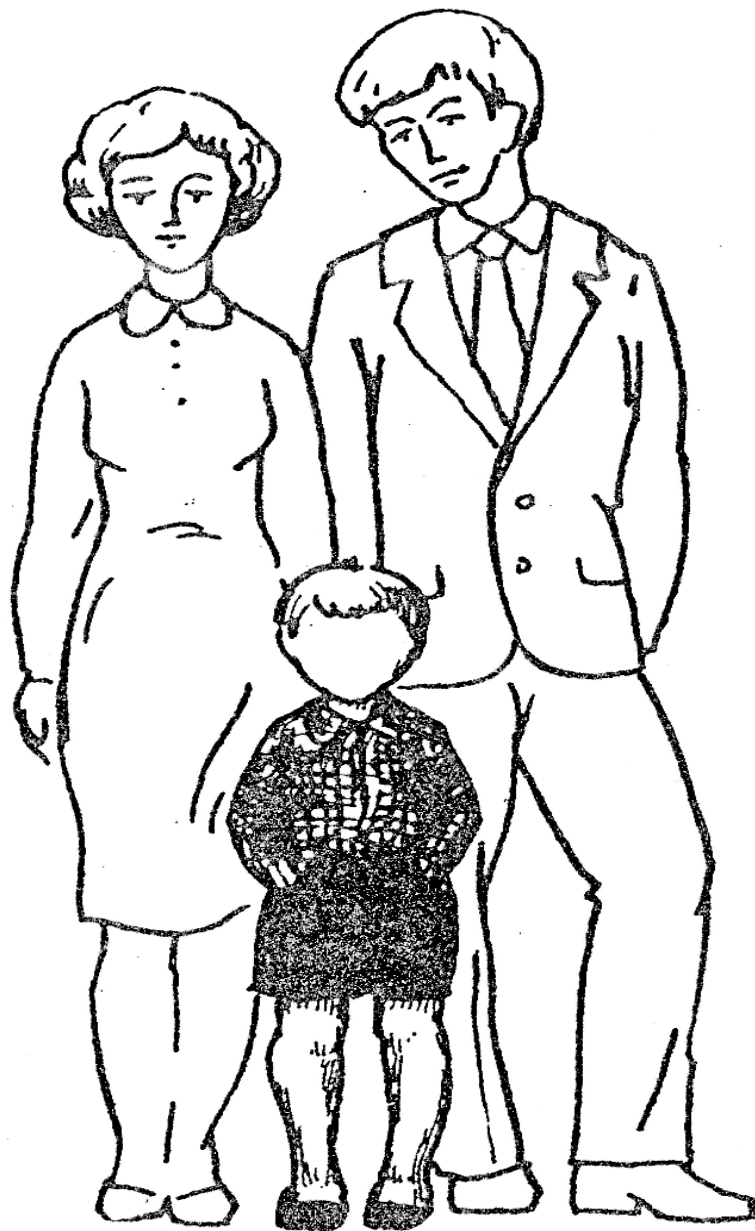

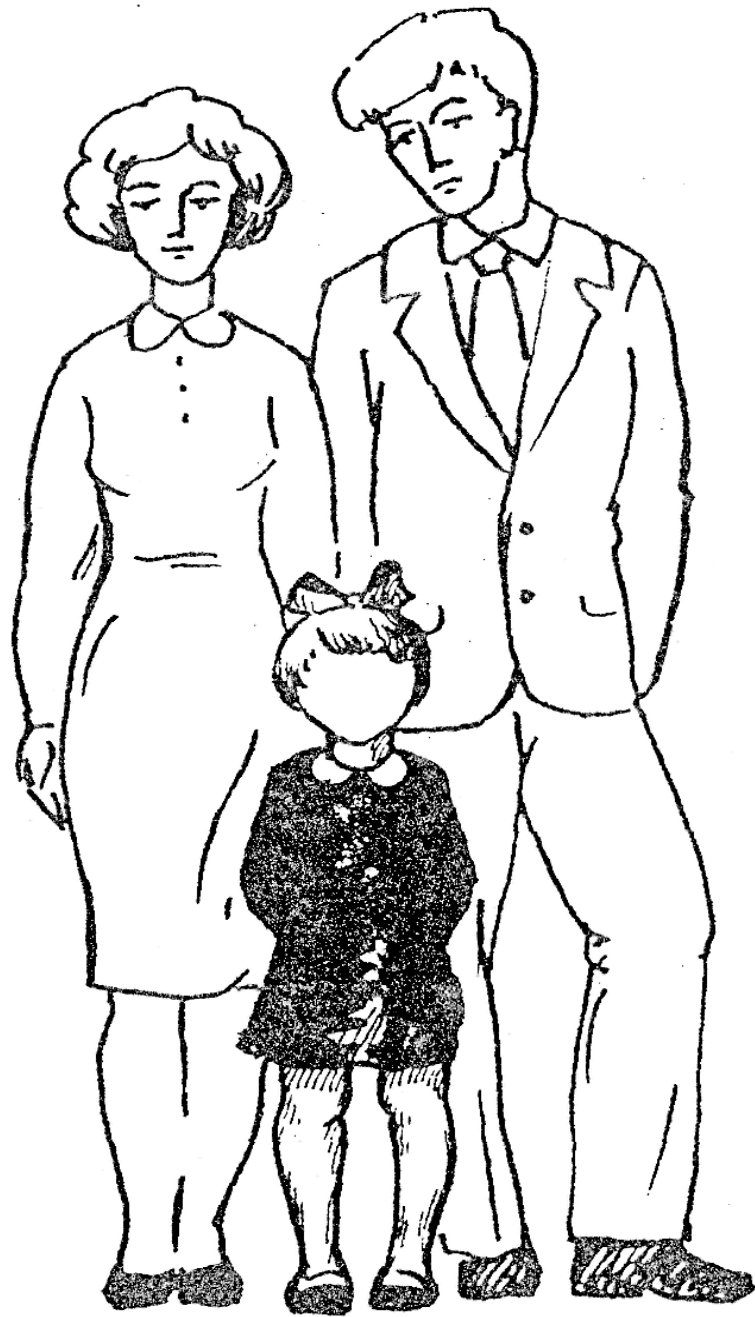

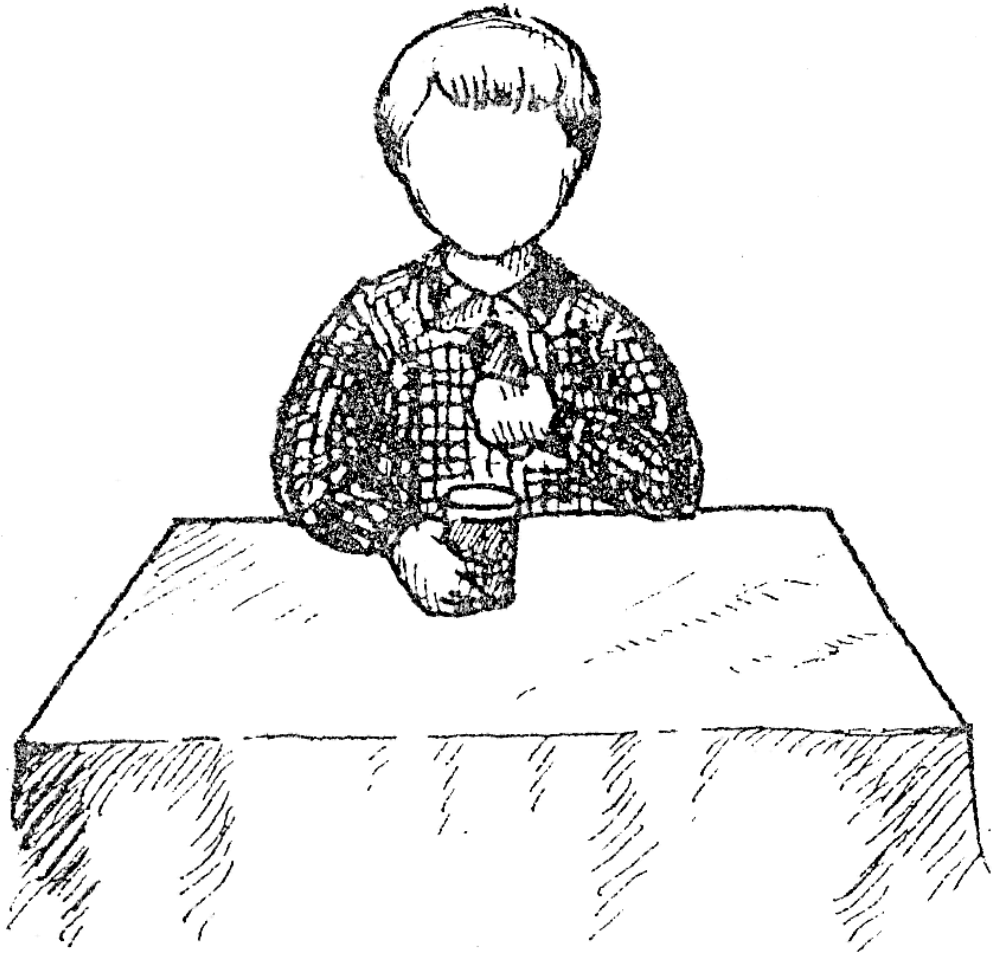

3.3. Програма корекційного тренінгу з дітьми, які зазнали психічної травми

Для роботи з дітьми, які зазнали психічної травми, актуальними є зниження рівня тривожності, усунення афективних емоційних переживань, зняття емоційної напруги. З цією метою може бути використана, зокрема, така форма психокорекційної роботи, як танцювальна терапія, що бере свій початок у творчому танці, який дозволяє виразити весь діапазон людських емоцій.

На більшість форм танцювальної терапії вплинула психоаналітична теорія. Вагомий внесок у розвиток даного напрямку психокорекції зроблено М. Чейс, П. Бернстайном, А. Пессо та ін.

У танцювальній терапії танок розглядається як комунікативний засіб, для особистої презентації використовуються будь-які форми: танець примітивного племені, вальс, рок та ін. Метою танцювальної терапії є розширення сфери усвідомлення власного тіла, розвиток його позитивного образу та соціальних умінь, дослідження почуттів та ін. Особливо важливе значення методи танцювальної терапії мають у роботі з людьми з мовними вадами [25].

В результаті використання танцювальної терапії досягається не тільки значне пом'якшення негативного емоційного фону життєдіяльності дитини, але й підвищується її загальна стійкість до психоемоційних та фізичних навантажень, до будь-яких проблемних життєвих ситуацій.

Місце проведення – просторе, тепле, добре освітлене приміщення, наприклад, спортзал закладу освіти. Перед заняттям проводиться підбір музичного супроводу, який відповідає темі заняття.

На початку заняття – ритуальне привітання, потім – основна частина, на завершення – ритуальне прощання, оплески самим собі.

Програма корекційного тренінгу з дітьми, які зазнали психічної травми, розрахована на 10 годин: 5 занять по 2 години.

Тематичний план занять.

Перше заняття

1. *Ритуал привітання «Квітка розпускається».*

Мета: створити відчуття єдності, зняти відчуття тривожності.

Час: 2-5 хв.

Матеріали: музичні твори Л.В. Бетховена.

Опис проведення: діти стають у коло, беруться за руки та сходяться до центру. Коли починає звучати музика, діти імітують розпускання бутону квітки, піднімають вгору руки, відходять від центру кола та трохи нахиляють тулуб назад.

2. *Розминка «кривий танець».*

Мета: зняти напругу у членів групи, створити доброзичливу атмосферу та позитивний настрій, надати дитині можливість бути ведучою, ствержуючи цим її важливість для групи.

Час: 20-30 хв.

Матеріали: музичні твори різних стилів.

Опис проведення: група шикується в ряд. Звучить музика й учасники починають рухатися, при цьому перший учасник стає ведучим і веде за собою інших, петляючи по залу. В якості ведучого учасник групи спонтанно та вільно самовиражається, максимально використовуючи свій танцювально-експресивний репертуар. Всі члени групи йдуть слідом за ним, намагаючись повторювати його рухи. Через деякий час перший учасник переходить в кінець ряду – з'являється новий ведучий. Вправа продовжується поки всі учасники не побувають в ролі ведучого.

Питання для обговорення.

Що ти відчував, коли був ведучим танцю?

Що ти відчував, коли повторював рухи інших ведучих?

Коли тобі було найбільш комфортно?

Ким би ти хотів бути?

Що б ти хотів додати у цю вправу?

3. *Вправа «Хто займе стільчик?».*

Мета: корекція страху не встигнути за іншим, стимулювання бажання перемоги.

Матеріали: музичні твори, стільчики.

Час: 25-30 хв.

Опис проведення: діти бігають навколо стільчиків під вибрану керівником мелодію; коли закінчується мелодія, діти повинні сісти (кількість стільчиків на один менша, ніж кількість учасників тренінгу). Хто залишається стояти, той вибуває з гри, а один стільчик при цьому прибирається із загального кола. Вправа продовжується, а кількість учасників і стільчиків меншає, доки не залишається один учасник-переможець.

4. Вправа «Танець-хоровод».

Мета: допомога учасникам в актуалізації переживань захищеності, співучасності; спонтанне та вільне вираження своїх емоцій під час танцю.

Матеріали: музичні твори.

Час: 15-20 хв.

Опис проведення: учасники стають в коло та беруть одне одного за руки; звучить музика, і діти починають спонтанно рухатися, слідує ритму музики та своєму власному ритму тіла.

5. Ритуал прощання «Квітка стулює пелюстки».

Час: 2-5 хв.

Матеріали: ті ж музичні твори, що й на привітанні.

Опис проведення: учасники стають в коло та показують квітку (пелюстки). Під музику діти стулюють пелюстки до купи – учасники піднімають руки та сходяться до центру кола.

Друге заняття

1. Ритуал привітання (див. заняття № 1).

2. Розминка «Прогулянка лісом».

Мета: зняти емоційну та фізичну напругу; створити невимушену атмосферу в групі.

Час: 40 хв.

Матеріали: дитячі музичні твори.

Опис проведення: учасники уявляють, що вони гуляють лісом і бачать різних тварин. Показують цих тварин своїм танцем та спонтанними рухами.

Питання для обговорення.

Яких тварин ти бачив у лісі?

Кого тобі найбільше сподобалося показувати за допомогою танцю?

Чим тобі подобається ця тваринка?

Що б ти від цієї тваринки хотів би взяти собі?

3. *Вправа «Відважні вершники».*

Мета: покращити спілкування з однолітками, підвищити самооцінку, знизити рівень агресії.

Час: 30-50 хв.

Матеріали: музичні твори різних стилів, стільчики.

Опис проведення: діти уявляють себе вершниками. Всі, крім ведучого, беруть стільчики і створюють коло. Ведучий стає в центр і за його командою діти сідають на своїх коней (стільчики) та вільно виражають свої емоції. Кожен учасник матиме змогу побувати в ролі вершника та ведучого.

4. *Ритуальне прощання (див. заняття №1).*

Третє заняття

1. *Ритуал привітання (див. заняття №1).*

2. *Розминка «Тролейбус».*

Мета: стимулювати здатність до імпровізації.

Час: 40 хв.

Матеріали: музичні твори різних стилів.

Опис проведення: учасники під музику танцюють, зображаючи людей, які їдуть в тролейбусі. Діти можуть стояти, пересуватися, сидіти, тобто відчувати і виражати себе вільно.

3. *Вправа «Оркестр».*

Мета: профілактика страху не встигнути за іншими, тривожності, пов'язаної з можливістю неуспіху.

Час: 30-40 хв.

Матеріали: дитячі музичні твори, стільчики, м'які іграшки, палички диригента.

Опис проведення: стільчики розставляються на деякій відстані один від одного, утворюючи коло. Діти сидять на них обличчям до центру. Кожен тримає м'яку іграшку. В центрі стоїть «диригент», якого призначив психолог. Коли звучить музика, диригент починає диригувати. На останньому акорді діти встають, кладуть м'які іграшки на стільчики і утворюють коло за стільчиками. «Диригент» теж стає у коло. Під музику діти бігають по колу, а коли музика закінчується, усі намагаються сісти на стільчик. Той, кому не вистачило стільчика, стає диригентом.

4. *Ритуал прощання (див. заняття №1).*

Четверте заняття.

1. *Ритуал привітання (див. заняття №1).*

2. *Розминка «Море».*

Мета: створення атмосфери довіри в групі, поліпшення самопочуття учасників, релаксація.

Час: 30-40 хв.

Матеріали: стрічка (50 см.), тиха спокійна музика.

Опис проведення: учасники за бажанням беруть в руки стрічки. Під музику танцюють, зображаючи хвилі моря.

3. *Вправа «Веселі танцюристи».*

Мета: профілактика страху почуття самотності.

Час: 30-40 хв.

Матеріали: музичні твори різних стилів.

Опис проведення: діти стають у коло, а психолог стає у центрі і просить учнів повернутися спиною і заплющити очі. Вибирає «веселих танцюристів», торкаючись їх плеча. Потім під музику всі ходять по колу; на оплеск долонями коло звужується, діти сходяться; «веселі танцюристи» стають у коло і вільно танцюють, а решта плескає їм у долоні.

4. *Ритуал прощання (див. заняття №1).*

П'яте заняття

1. *Ритуал привітання (див. заняття №1).*

2. *Розминка «Танок щастя».*

Мета: зняти емоційну та фізичну напругу учасників, створити веселу, доброзичливу атмосферу в групі.

Час: 30 хв.

Матеріали: музичні твори «Самба», «Ча-ча-ча».

Опис проведення: учасники танцюють, намагаючись відчувати щастя, «відпускаючи себе на волю».

3. *Вправа «Музична гра з барабаном».*

Мета: зняття страху неуспіху, усунення фрустраційних емоцій.

Час: 30-40 хв.

Матеріали: ритмічна музика, барабани.

Опис проведення: діти утворюють коло, а троє з них з барабанами стають у його центрі. Коли музика починає звучати, діти плескають у долоні, інші вільно танцюють на місці. Після зміни музики, діти заплющують очі і присідають. Діти, які плескали у долоні, виходять і трьом учасникам групи кладуть руки на спину. Після закінчення музики учні міняються місцями.

4. *Ритуал прощання (див. заняття №1).*

Реалізація поставлених завдань у наведеному тренінгу досягається за допомогою наступних методичних прийомів.

1. Використання переважно спонтанного, неструктурованого танцю для вираження своїх емоцій і почуттів.

2. Цілеспрямований вибір музики.

3. Кінестетична емпатія.

4. Ритмічна синхронізація.

5. Експериментування з рухом.

6. Зворотній зв'язок.

Наступним кроком у корекційній роботі має бути налагодження спілкування дітей з однолітками та дорослими. Діти, які зазнали психічної травми, демонструють поведінку відчуження по відношенню до оточуючих їх людей. Основне психологічне «завдання» таких дітей при спілкуванні з іншими полягає в захисті свого «Я». Захист може набувати різних поведінкових форм, викликаючи труднощі у спілкуванні: від вираженої агресії і ворожнечі до аутичної поведінки, яка виражається в замкнутості та надмірній сором'язливості. Домінування такої поведінки ставить перед практичними психологами важливе завдання: допомогти дитині побачити в оточуючих не супротивників, а близьких людей. Проблемний характер цього завдання полягає в тому, що традиційні педагогічні методи (демонстрація позитивних прикладів, заохочення та покарання) тут безсилі. Такі завдання можуть вирішуватися лише в реальних відносинах між дітьми.

Завданням наступної програми психокорекційних занять є подолання відчуження по відношенню до однолітків, зняття захисних бар'єрів, що відгороджують дитину від інших. З цією метою проводять ігри, в яких діти повинні говорити приємні слова, давати ласкаві імена, бачити і акцентувати увагу на позитивних якостях в інших людях, намагатися зробити щось приємне для товаришів.

Програма складається з привітання, основної частини, прощання.

Шосте заняття

1. Привітання.

Мета: зняття напруги між дітьми, налаштування на продуктивну роботу, підняття колективного настрою.

Час: 30 хв.

Опис проведення: діти разом із психологом сідають в коло і обговорюють, в якому настрої вони перебувають. Психолог розповідає якусь цікаву історію, яка потім колективно обговорюється.

2. Вправа «Добрий чарівник».

Мета: зниження агресивності, розвиток уміння говорити приємні слова товаришам та приймати доброзичливе ставлення інших людей до себе.

Час: 40-50 хв.

Опис проведення: вправа починається з того, що діти сідають в коло, а психолог розповідає їм казку: «В одній країні жив злий чарівник. Він міг зачарувати будь-яку дитину: всі, кого він називав грубими словами, переставали сміятися і не могли бути добрими. Зняти чари з такої дитини можна лише добрими, ласкавими словами. Давайте подивимося, чи є у нас такі зачаровані діти?»

Багато дітей охоче беруть на себе ролі «зачарованих». Психолог вибирає найбільш агресивних дітей і просить допомогти їм: «Хто може взяти на себе роль доброго мага і зняти чари з них, називаючи добрими іменами?»

Як правило, діти із задоволенням беруть на себе роль добрих чарівників. По черзі вони підходять до агресивних дітей і намагаються називати їх добрими іменами.

3. Вправа «Чарівні окуляри».

Мета: навчити дітей легко йти на контакт, довіряти своїм товаришам.

Час: 30 хв.

Опис проведення: психолог приносить у групу коробочку із сюрпризом і оголошує: «Я хочу показати вам чарівні окуляри. Той, хто їх одягне, побачить лише хороше в інших людях. Я зараз приміряю... Ой, які ви всі красиві, веселі, розумні!». Всі діти по черзі надягають окуляри і називають позитивні якості своїх товаришів.

4. Вправа «Подарунки».

Мета: навчити дітей приймати допомогу від товаришів.

Матеріал: різні дріб'язкові подарунки (іграшки, значки, хусточки та ін.).

Час: 40 хв.

Опис проведення: діти вибирають подарунки, які їм сподобалися, і по черзі дарують один одному.

5. Прощання.

Мета: закріплення набутого досвіду.

Час: 10 хв.

Опис проведення: обговорення з дітьми матеріалу занять: що сподобалося, з яким настроєм вони покидають заняття?

Сьоме заняття.

1. *Привітання (див. заняття № 6).*

2. *Вправа «Мозаїка».*

Мета: спрямувати увагу дитини на інших дітей, навчити прислухатися до чужих слів та дій. *Час:* 1 год.

Опис проведення: діти розбиваються на дві групи по 5 осіб; кожна група за допомогою психолога розіграє яку-небудь сценку (наприклад, умивання, малювання, збирання ягід і т.п.). Діти повинні самі вибрати сюжет і домовлятися про особливості його відтворення. Після підготовки одна група розіграє сценку, а інша уважно дивиться за сюжетом і відгадує дію.

3. *Вправа «Дзеркало».*

Мета: пом'якшення негативного емоційного фону, підвищення стійкості до психоемоційних та фізичних навантажень.

Час: 1 год.

Опис проведення: спочатку психолог стає перед дітьми і просить повторювати його рухи якомога точніше. Він демонструє легкі фізичні вправи, а діти мають повторити його рухи. Після цього діти розбиваються на пари та по черзі виступають одна перед одною. В кожній парі дитина робить якусь дію (наприклад, б'є у долоні, піднімає руки, робить нахил тулуба), а інша намагається точно повторити цю дію, як у дзеркалі. Кожна пара сама вирішує, хто буде демонструвати певну дію. Показником якості дзеркала є правильність і точність рухів. Якщо дзеркало «викривляє» продемонстровану дію чи «спізнюється», воно «криве». Парі дітей пропонується потренуватися і «відремонтувати» дзеркало. Після 2-3 рухів діти сідають на місця, а їх місце займає наступна пара

4. *Прощання (див. заняття № 6).*

ВИСНОВКИ

Сім'я – це перше соціальне середовище дитини. Сім'я дає відчуття належності до групи, відчуття значущості, взаємне тепло, формує почуття своєї неповторності, дає зразок для наслідування. Саме в сім'ї дитина засвоює моральні норми, культурні традиції, вчиться взаємодії з оточуючими людьми, засвоює норми поведінки і соціальні ролі, вчиться тому, як слід поводитись жінці і чоловікові. Сім'я будує у дитини образ соціального світу. Життєві домагання дітей визначаються життєвими настановами батьків, особливостями їхніх ціннісних орієнтацій і домагань, особливостями взаємодії. Велике значення має те, як батьки спілкуються між собою і з дитиною. Турбота батьків необхідна для самого життя дитини.

Форми поведінки, що були засвоєні в родині, відтворюються в подальшому житті. Батьківська сім'я виступає моделлю, за якою, як правило, будується власна сім'я. Сімейне виховання передбачає те, якою стане дитина в майбутньому. В подружньому житті повторюються моделі поведінки чоловіка і дружини, які дитина бачила в своїй батьківській сім'ї. Діти, що виросли в проблемних сім'ях, часто переносять ці проблеми у власні сім'ї. Звичайно, під впливом соціуму, за умови саморозвитку і самовдосконалення можливі зміни, проте вплив батьківського виховання залишається домінуючим.

Вплив деструкцій сімейних стосунків на особистісну проблематику суб'єкта вивчався вченими з різних теоретичних напрямків психології (Е.Г. Ейдемільер, А. Менегетті, Г. Фігдор, А. Фрейд, Е. Фром, Г. Хоментаскас, Т.С. Яценко). Проведені дослідження дозволили виявити основні соціально-психологічні причини виникнення порушень у сімейних стосунках: несприятлива дія глобальних соціальних процесів (економічної кризи, війни, стихійного лиха і т.п.); психологічні труднощі, які виникають при переході від одного до іншого етапу життєвого циклу сім'ї і супроводжуються зміною стилю життя (вступ до шлюбу, початок сімейного життя, поява дитини та ін.); несприятливі умови протікання життєвого циклу сім'ї (тривала розлука, смерть

одного із членів подружжя, тяжка хвороба, бездітність подружжя та ін.); труднощі взаємного психологічного пристосування (відносини з родичами, житлові проблеми, проблеми виховання та догляду за дитиною, ведення домашнього господарства).

Проявами деструкцій стосунків у сім'ї є конфлікт, насилля, зокрема застосування батьками фізичних покарань, несприятливе ставлення батьків до дитини (емоційне відторгнення, гіперопіка та ін.), зловживання батьками алкоголем.

Розлучення батьків: переживається дитиною як втрата одного із батьків (особливо для дітей до 5 років); порушує психічний розвиток дитини в період Едипової ситуації, оскільки замість потрійної системи відносин (батько-мати-дитина) виникають дві подвійні (батько-дитина, мати-дитина), що сприяє виникненню у дитини почуття меншовартості, оскільки вона не може бути повноцінним партнером для матері або батька; обтяжує дітей конфліктом лояльності, що в дорослому житті змушує їх постійно жити з відчуттям необхідності вибору між двома (або декількома) партнерами або відносинами.

Використання батьками фізичних покарань є причиною виникнення і формування тенденцій агресивності у дитини, які в подальшому створюють труднощі у стосунках з іншими людьми; зміни в негативний бік ставлення дитини до батьків, в результаті чого через механізм ідентифікації погіршується ставлення дитини до самої себе, останнє є однією із причин формування почуття меншовартості.

Конфліктні відносини між батьками, сцени насилля в сім'ї формують у дитини відчуття провини, внаслідок чого у неї можуть виникати страхи, підвищуватися рівень тривожності; ускладнюють формування позитивного досвіду співпраці, кооперації, прийняття взаємних рішень, що в подальшому житті обумовлює труднощі у взаємодії з іншими людьми; призводять до виникнення тенденцій вимушеного повторення внаслідок фіксації психотравмуючих подій; формують внутрішню суперечність психіки, що вимагає значних витрат психічної енергії і призводить до гальмування

соціальної активності та саморозвитку суб'єкта; обумовлюють суперечливі почуття до батьків, що в подальшому перешкоджає налагодженню гармонійних стосунків з іншими людьми.

У корекційній роботі психолога з особистісною проблематикою здобувачів освіти необхідно вивчати і враховувати специфіку деструкцій стосунків у сім'ї дитини, застосовувати адекватні інтерактивні методи, дотримуватись принципів добровільності та конфіденційності, забезпечувати можливість індивідуальної чи групової психокорекції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету*. 2020. Випуск 6. С.10-15.
2. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. Київ: МАУП, 2001. 95 с.
3. Власова О. І. Педагогічна психологія. Київ: Либідь, 2005. 400 с.
4. Горецька О.В., Сердюк Н.О. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта». Бердянськ: Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с.
5. Грабська І. Насильство у подружніх стосунках. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. №9. С.20-22.
6. Кабанцева А.В., Корнєєва О.Л. Підтримка дитини в умовах емоційного напруження: навчально-методичний посібник. Київ: КВІЦ, 2018. 136 с.
7. Класифікація психічних і поведінкових розладів: клінічний опис і вказівки по діагностиці. 2-е вид. Київ: Сфера, 2005. 308 с.
8. Ковальов С.В. Психологія сімейних стосунків. Київ: Наука, 2001. 316 с.
9. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів. Київ: Освіта, 1998. 264 с.
10. Корнієнко І., Пачковський Ю. Насильство в молодіжному середовищі та основні причини, що його породжують. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. №7. С.4–9.
11. Кравець В.П. Психологія сімейного життя. Тернопіль: СВС, 1995. 105 с.
12. Литвиненко І.С., Прасол Д.В. Проективні малюнкові методики: методичний посібник. Миколаїв: Вид-во «Арнекс», 2015. 160 с.
13. Лісова О.С. Психологія суїцидальної поведінки: навчальний посібник. Чернівці, 2004. 234 с.
14. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. Київ: Перун, 1996. 463 с.
15. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О.М. Степанов. Київ: Академічне видавництво, 2006. 424 с.
16. Андрєєнкова В.Л., Войцях Т.В., Гриців І.П. та ін. Психосоціальна підтримка учасників освітнього процесу: навчально-методичний посібник. Київ. 2023. 149 с.

17. Романчук О.М. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. Львів, 2008. 334 с.
18. Рубін Л.О. Сім'ї на межі розпаду. Київ: Наука, 1998. 237 с.
19. Савчук О. Стратегії роботи зі співзалежними жінками, які зазнають насильства в сім'ї. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 51–60.
20. Сіліна Г. Забезпечення психічного здоров'я молодших школярів: психогігієна сімейних відносин. *Безпека життєдіяльності*. 2003. № 10. С. 19–23.
21. Словник психологічних термінів. URL: <https://nuph.edu.ua/slovník-psihologichnih-terminiv/>
22. Федоришин Г.М. Психологічні проблеми сімейного виховання. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 219 с.
23. Цільмак О.М., Лефтеров В.О. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі. Київ: Ліра-К, 2024. 266 с.
24. Шапер В.В. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 639 с.
25. Яценко Т.С. Основи групової психокорекції. Київ: Либідь, 1996. 458 с.

Видання підготовлено до друку та віддруковано
редакційно-видавничим відділом КНЗ «ЧОІПОПП ЧОР»
Зам. № 1733 Тираж 100 пр.
18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1